

T.C.

NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİMDALI

SUMER VE TÜRK KÜLTÜRÜNÜN
MUKAYESESİ VE ÇIKAN SONUÇLAR

Yüksek Lisans Tezi

Oğuzhan ABACI

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Kürşat KOÇAK

Nevşehir

2016

T.C.

NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİMDALI

SUMER VE TÜRK KÜLTÜRÜNÜN
MUKAYESESİ VE ÇIKAN SONUÇLAR

Yüksek Lisans Tezi

Oğuzhan ABACI

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Kürşat KOÇAK

Nevşehir

2016

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Oğuzhan ABACI

TEZ KILAVUZUNA UYGUNLUK BEYANI

“Sumer ve Türk Kùltürünün Mukayesesi ve Çıkan Sonuçlar” adlı yüksek lisans tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Kılavuzu’na uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan
Oğuzhan ABACI

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Kürşat KOÇAK

Tarih Ana Bilim Dalı Başkanı

Prof. Dr. İlyas Gökhan

KABUL VE ONAY SAYFASI

Yrd. Doç. Dr. Kürşat KOÇAK danışmanlığında Oğuzhan ABACI tarafından hazırlanan “Sumer ve Türk Kültürünün Mukayesesi ve Çıkan Sonuçlar” adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalında yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

..19..1.02.../2016....

JÜRİ:

Danışman : Öğretim Üyesi
Yrd. Doç. Dr. Kürşat KOÇAK

Üye : Prof. Dr. Hasan Ali SAHİN

Üye : Prof. Dr. L. Gürkan GÖKÇEK

K. Koçak
H. Sahin
L. Gökçek

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 15.03.2016 tarih ve 2016/4212 sayılı kararı ile onaylanmıştır.

15.03.2016
[Signature]
Doç. Dr. Mustafa YAKIN
Sosyal Bilimler Enstitüsü
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**SUMER VE TÜRK KÜLTÜRÜNÜN
MUKAYESESİ VE ÇIKAN SONUÇLAR
Oğuzhan ABACI**

**Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Şubat 2016
Danışman: Yrd. Doç. Dr. Kürşat KOÇAK**

ÖZET

Sumerliler, kendi zamanlarını aşan uluslararası bir üne sahiptir. Bunda onlardan geriye kalan kültürel miras kadar bizi onunla tanıştıran uzmanların da payı vardır. 1869 yılında Sumerli adı telaffuz edildi edileli haklarında yapılan çalışmalar bugün merakımızı büyük ölçüde giderecek düzeydedir. Sumerlinin dili, coğrafyası, mimari becerileri, geçim faaliyetleri, siyasi ilişkileri, ilahileri, inançları ve mitleri hakkında artık kapsamlı bilgiye sahibiz. Gene de Sumerlinin kimliği, keşfedildikleri günden beri merak uyandırmıştır. Buna bağlı olarak farklı görüşler sunulmuştur. Dil yönünden yaklaşarak Sumerliler ve çağımız arasında bağ kurmaya İskit dili, Turan dili, Sami dili, Hint-Avrupa dilleri, Fin-Ugor dilleri, Bantu dilleri ve Çin dili dayanak olmuştur. Sumerce'nin bir Turan dili olan Türkçe ile dikkate değer benzerlikler paylaştığı ifade edilmiştir. Geçen yüzyılın ilk yarısında Fritz Hommel, ikinci yarısında O. Nedim Tuna Sumerce ve Türkçe sözcükleri karşılaştırmış, ses getiren bulgular elde etmişlerdir. Diğer yandan, brakisefal, dolikesefal veya armenoid tanımlamalarıyla kimlik meselesine yanıt aranmıştır. Buna ek olarak, Sumer yurdunda yükselen kültürü besleyen kaynağın genelde Mezopotamya'nın yerlisi olmadığı kabul edilmiştir. Böylece, bilim dünyası Sumerli kimliği ve dili konusunda yaşadığı fikir ayrılığından kurtulamamıştır. Yine, çivi yazısının güncel alfabeğe aktarılmasında ve çevirisinde farklı değerlerin ortaya çıkması başka bir sorun oluşturmuştur. Bu tartışmalı ortam farklı dönemlerde farklı kavramlar üretmiştir. Süreçte, non-semitik tanımı son zamanlara kadar Sumerlileri tanımlamak için kullanılan yaygın ifade biçimiyken başka bir dille akrabalığı olmayan dilleri tanımlamakta kullanılan 'izole' onun yerini almış görünür.

Şartların elverdiği ölçüde erişilebilen verinin gözden geçirilmesiyle ortaya konulan bu çalışmada, Sumerli ve Türk kültürlerinin arasındaki ilişki sorgulanmıştır. İki kültür arasında varlığı saptanmış olan benzerliklere veya denkliklere yenilerinin eklenip eklenemeyeceği hususunda geçerli bir çıkarımda bulunmak amaçlanmıştır. Arkeoloji, Antropoloji veya Dil Bilimlerinden yararlanarak bilime katkıda bulunmak hedeflenmiştir. Sumerli ve Türk kültürlerinin mukayesesini 3 bölümde ele alınmıştır. Birinci bölümde, Sumerli kimliği hakkında ileri sürülen görüşler, savlar

paylaşılmasıdır. İkinci bölümde, Sumerli ve Türk kültürleri karşılaştırılmış, iki kültürün benzer veya denk görünen kültür öğeleri işlenmiştir. Kültürel kavram özelliği taşıyacak sözcüklere başvurulmuş ve bu benzerliklerin yanında arkeolojik malzemeye başvurulmuştur. Üçüncü bölüm, dil bakımından yapılan karşılaştırmalara ayrılmıştır. Önce, Fritz Hommel, O. Nedim Tuna, Salih Çeçen ve L. Gürkan Gökçek'in çalışmalarında verilen karşılaştırmalara yer verilmiştir. Sonra bu çalışma süresince elde edilen bulgular paylaşılmıştır. Çoğunluğu sözcük düzeyinde kalan mukayeseye birkaç dilbilgisi özelliği de eklenmiştir. Dördüncü bölüm ise sonuç bölümüdür. Buraya kadar üç bölümde işlenen konuya dair çıkarımlar ve varsayımlar paylaşılmıştır.

Bu çalışma üç aşamada tamamlanmıştır. İlk aşamada kaynaklar derlenmiştir. Sonraki aşamada kaynaklar gözden geçirilerek konuyla alakalı veriler bir araya toplanmış, sınıflandırılmıştır. Üçüncü aşamada karşılaştırma ve değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sumer, Türk, Kültür, Mezopotamya, Diller.

**COMPARISON OF SUMERIAN AND TURKISH CULTURES
AND THE RESULTS SEEN**

Oğuzhan ABACI

**Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Institute of Social Sciences
Department of History, February 2016
Supervisor: Assist. Prof. Dr. Kürşat KOÇAK**

ABSTRACT

Sumerians have an international fame going beyond their own period. This is mostly thanks to the cultural heritage remained from them. Since the name Sumerian was discovered, the studies about them have reached a level to overcome our curiosity. We have comprehensive information about Sumerian's language, geography, architectural abilities, economic activities, political relations, hymns, believes and myths now. However, the Sumerian identity has ever been wondered since the notion Sumerian came out and this yielded not only one but various ideas. In order to asociate the Sumerians with our time by using linguistic data, Scythian, Turanian Semitic, Indo European, Fin-Ugor, Bantu languages and Chinese were handled or defended as basis. Turkish, one of the Turanian languages, was asserted to share remarkable similarities with Sumerian's. Fritz Hommel in the first half of the last century and O. Nedim Tuna in the second half compared Sumerian to Turkish and they got resounding results. On the other hand, the answer to the *Sumerian Question* for identity was seeked by definitions like brachycephalic, doliocephalic or armenoid. In addition to this, mostly that the original resource feeding the Sumerian culture had been exotic was defended. Thus, the scholars' world could not fall out of seperate ideas on Sumerian language and identity. Difference in transliteration or translation of Sumerian cuneiforms became another problem. So the controversies brought different terms in decades. While *non-semitic* was a prevalent concept for example, it seems to have been replaced with *isolated* now, an adjective used to define languages having no linguistic affiliation with any other language.

In this study coming out with the review of the data compiled to the possible degree, the relation between Turkish and Sumerian cultures was questioned. The aim is to see if it is possible to add new findings to the present similarities or equalities, using archaeological, anthropological and linguistic information. So, the comparison was dealt within three parts. The first shares the opinions or arguments that already put forth about the Sumerian identity. In the second part, collected cultural elements regarding Sumerians and Turks is compared to define the relation. Both

archaeological and linguistic material is checked hereby. The third part features the previous linguistic comparisons. At the beginning, output of the studies by Fritz Hommel, O. Nedim Tuna, Salih een and L. Gürkan Gökçek is given respectively. Later, the findings of this study is shared.

The study was thus completed within three phase. Initially the resources of information concerning both cultures were compiled to a certain extent. Review of them with classification follows the first step. In the third phase, the classified findings are compared and assessed.

Key Words: Sumerian, Turkish, Culture, Mesopotamia, Languages.

TEŞEKKÜR

Her *düşünce* düş ile doğar. Düşleyerek zihinde canlandırdığımız resim zamanla bir çerçeveye oturur ve anlam kazanır. Aynı şekilde, 2013 yılının güzünde başladığım bu çalışmanın da bir öncesi bir sonrası oldu. Bir *düşleme* evresi ve bir *fikir* evresi oldu. Her iki evrede desteğini gördüğüm kişileri anmam gerekecek.

İlk evrede, ilham kaynağım olan ve hayatımın dönüm noktalarının aksakalı babam Duran Abacı'ya ve sonra yüksek lisansa kadarki bütün öğrenciliğimin cefasını çeken canım annem Taliha Abacı'ya; ikinci evrede Nevşehir Üniversitesi Tarih Bölümünün bütün emektarlarına: öncelikle birlikte çalışmayı kabul eden danışmanım, halden anlayan desteğini esirgemeyen değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Kürşat Koçak'a, hiç ummadığım zamanda üniversitemize gelip bir ışık gibi üstüme doğan Arkeoloji Bölümü başkanımız alçakgönüllülük abidesi Prof. Dr. L. Gürkan Gökçek'e, yazımın düzeltilmesinde cömertçe emeğini veren bölüm arkadaşım Ramazan Kılıç'a, ve tabiki kendisinden çaldığım zamanlarda dahi sabır ve anlayışla desteğim olan, yanibaşımdaki varlığım biricik eşim Neriman Abacı'ya teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI.....	iii
TEZ KILAVUZUNA UYGUNLUK BEYANI.....	iv
KABUL VE ONAY SAYFASI	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	viii
TEŞEKKÜR.....	x
İÇİNDEKİLER	xi
KISATMALAR	xii
ŞEKİLLER, HARİTALAR, TABLOLAR	xiii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SUMERLİLER

1.1. Sumerlilerin Keşfi.....	4
1.2. Sumerlilerin ‘Kim’liği Üzerine Görüşler	9
1.3. Diğer Savlar	19
1.4. Antropoloji ve Sumerliler	20
1.4.1. Antropoloji	20
1.4.2. Antropoloji Kapsamında Sumerliler	21

İKİNCİ BÖLÜM

SUMER VE TÜRK KÜLTÜRLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

2.1. İki Kültürün Yayılma Alanı ve Ortak Coğrafya.....	24
2.2. Yönetim Sistemi	29
2.3. Din ve İnanç Sistemi	35
2.4. Evren ve Evren Düzeninin İşleyişi (Kozmos ve Kozmoloji).....	45
2.5. Sumerlilerde Ölüm ve Ölü Gömme Gelenekleri	51
2.5.1. Saçı Geleneği.....	54
2.5.2. Yapı Temelleri ve Mezarlar	56

2.6. Efsaneler ve Mitolojik Ögeler	58
2.6.1. Kurt.....	58
2.6.2. Ay Kültü	61
2.7. Benzer Sanat Ürünleri.....	62
2.7.1. Heykeller ve Kabartmalar	62
2.7.2. Çalgılar	63

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
SUMER VE TÜRK KÜLTÜRLERİNDE DİL BAKIMINDAN
BENZERLİKLER, DENKLİKLER

3.1. Sumer Dili ve Yazısı	66
3.1.2. Sumercenin Genel Özellikleri	67
3.2. Sumer ve Türk Dillerinin İlişkisi	72
3.3. Dilbilgisi Bakımından Bazı Benzerlikler	74
3.3.1. Sıfat / Ad Tamlamaları	74
3.3.2. Sumercedeki Çoğul Eki <i>-En</i> ve Türkçedeki <i>-LAR</i>	75
3.3.3. Söz Dizimi	75
3.3.4. Durum Ekleri ve Edatlar.....	76
3.4. Sumercede ve Türkçede Ünlü – Ünsüz Sesler.....	78
3.5. Sumerce - Türkçe Denkliği veya Benzerliği Üzerinde Durulmuş Sözcükler.....	79
3.5.1. Fritz Hommel'in Sunduğu Denklikler veya Benzerlikler	80
3.5.2. Osman Nedim Tuna'nın Sunduğu Denklikler	84
3.5.2.1. Kolay Tanınamayan Kelimelerle İlgili denklikler	84
a. Kelime Başı Ünsüzleri: D, g, m, n, S, Ş, Ø	84
I. d > y, ø	84
II. g > ø, y	85
III. m > K.....	85
IV. n > y.....	86
V. S > y, ø.....	86
VI. Ş > ç.....	86
VII. u > k, V/a	87

b. Kelimenin İlk Ünlüsünden Sonraki Ünsüzlerde Denklik: d, d, m, r, ş	87
I. d > d	87
II. d > n	88
III. VmV > VKV	88
IV. r > z	88
V. ş > l	89
c. Sumerce Kelime Sonu ‘ae, g, m, Vr/z’ Seslerinin Türkçe Denkleri	89
I. ae > An	89
II. g > η	89
III. m > K	90
IV. r/z > r/ç	90
3.5.2.2. Doğrudan Görülebilen Denklikler	90
3.5.3. Salih Çeçen ve L. Gürkan Gökçek’in Sunduğu Denklikler ve Benzerlikler	91
3.5.4. Sumercenin ve Türk Dilinin Karşılaştırılmasında Yeni Bulgular	93
3.5.4.1. Söz Başı Ses Denklikleri	94
3.5.4.1.1. d > ç	94
3.5.4.1.2. d > t	94
3.5.4.2. Söz Sonu Ses Denklikleri	95
3.5.4.2.1. d > ş	95
3.5.4.2.2. g > ş	96
3.5.4.3. Doğrudan Görülebilen Denklikler	96
3.5.4.4. Kolay Görülemeyen Denklikler	99
SONUÇ	101
KAYNAKÇA	104
EKLER	116
ÖZ GEÇMİŞ	120

KISATMALAR

Akk.	Akadca
Bkz.	Bakınız
CDA	A Concise Dictionary of Akkadian
CDLI	Cuneiform Digital Library Initiative
Çev.	Çeviren
DLT	Divan-ı Lügat'it Türk
Drl.	Derleyen (editör)
ePSD	(Electronic) Pennsylvania Sumerian Dictionary <i>Pensilvanya Üniversitesi Sumerce Sözlüğü</i>
ETCSL	The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature
Sum.	Sumerce
TDK	Türk Dil Kurumu
TLS	Türk Lehçeleri Sözlüğü
Tr.	Türkçe
TTAS	Türkiye Türkçesi Ağzları Sözlüğü
TTK	Türk Tarih Kurumu
Vd.	Ve diğerleri

ŞEKİLLER ve TABLOLAR

Şekil 1. Türklerin Anayurdu ve Etki Alanları.....	27
Şekil 2. Sumer ve Sumerli Kentleri.....	29
Şekil 3. Çiviyazılı İdarî Metin.....	44
Şekil 4. Takma (Tag).....	47
Şekil 5. Türk Sanatında Dünyayı Taşıyan Balık.....	48
Şekil 6. Altın ve Gümüş Alaşımli Kurt Başı.....	59
Şekil 7. Altından Kurt Başı.....	60
Şekil 8. Arp Çalgıcısı.....	64
Şekil 9. Pazırık Kurganlarından Çıkan Bir Arp.....	65
Şekil 10. Ur Nammu'nun Inanna Tapınağına İşlediği Yazı.....	68
Tablo 1. Sumercedeki Ünsüzler.....	78
Tablo 2. Sumercedeki Ünlüler.....	79

GİRİŞ

MÖ 4. Binyıl'da yazıyı icat ederek insanlık hayatında yeni bir çığır açan Sumerliler, kendi zamanlarını aşan uluslararası bir ne sahiptir. Bu n, onların medeniyete yaptığı katkı sayesinde. Binlerce yıl önce tarih sahnesinden çekilen Sumerlilere ve kültürlerine bugün aşına olmamızı sağlayanlar ise çivi yazısı uzmanları, arkeologlar, tarihçiler, diltiller, din adamları, gezginler veya kısaca tarihe adanan hayatlar olmuştur. Elbette Sumerlilerin bu çekilişi sessiz sedasız olmamıştır. Geride, bilemediğimiz hatıraları dışında binlerce yazılı belge, gelişkin bir edebiyat, yapı temeli, sanat eseri, gündelik eşya, mezar ve adak bırakmışlardır. Bu mirasın unsurları uzunca bir süre kendilerinden hemen sonra gelen milletlerce veya halklarca kullanılmış ve Sumer medeniyetinin uzantıları günümüze kadar tesir etmiştir.

Sumerliler ilk kez 1869 yılında çağımıza tanıtıldı. şimdiye kadar yapılan çalışmalar merakımızı büyük lde giderecek düzeydedir. Onları anlatan birçok kitap, makale yazılmış; bildiriler sunulmuştur. İçlerinden birbirini destekleyecek fikirlerin yanında birbirini tutmayan fikirler de çıkmıştır. Mesela, Mezopotamya'da meydana çıkan medeniyetin kültür temelinde Sumer toplumunun yattığı hükmüne varılmıştı. Fakat Sumerlilerden önce bölgede yaşayan toplulukların kültürsüz olmadıkları, aksine medeniyet aşamalarının oluşumu ve gelişiminde temel rolü oynadıkları fikri kabul grmştir. Ancak hiç şüphesiz bu anlamda en büyük adım yazının keşfi olmuştu.

ivi yazısını okuma girişimleri 19. yüzyılın ortalarına doğru meyvelerini verdi vereli Sumer toplumunun zamanına ışık tutacak hayli çalışma yapıldı. Sumerlilerin dili, coğrafyası, mimari becerileri, geçim faaliyetleri, siyasi ilişkileri, ilahileri, inançları ve mitleri hakkında artık kapsamlı bilgiye sahibiz. Yine de eldeki veriler Sumerlileri

ilgilendiren kimlik ve dil gibi iki temel konuda zaman zaman kesin bir hükme varamayan bilim dünyasının fikir ayrılığına düşmesinin önüne geçememiştir.

Yaygın kanaate göre Sumer uygarlığının temelini atan insan kaynağı doğu çıkışlıdır. Fakat bu doğu kimine göre Dicle'nin hemen yakın doğusundaki İran yaylaları, kimine göre daha doğudaki Türkmenistan, Hindistan, Tibet veya kuzeydeki Kafkasyadır. Diğer taraftan bu medeniyeti yaratan insan kaynağını göçle gelenlere bağlamak gerekmediği düşüncesi vardır. Tartışmalı bu konu tabiki yalnızca alanla, coğrafyayla, sınırlı değildir. Özellikle var oldukları anlaşılan günden beri Sumerlilerin etnik yapısı ile ilgili sorular konuyla ilgili tartışmaların başını çekmektedir.

Gerçekten de çağlar öncesinden modern zamanlara miras kalacak edebiyatın, inancın, mitlerin, masalların, yıldızların ve gezegenlerin bilgisine sahip böylesi gelişmiş bir uygarlığı yaratanlar kim idi? Görünen o ki bu soru hafızayı en çok, sınırların ve millet tanımlarının sık sık değiştiği dönemde meşgul etmiştir. Bu bağlamda Avrupa'da gelişip kök salan üstün ve mahir ırk fikrine dolaylı veya doğrudan katkısının olacağı bile umulmuştur. Zaman zaman Sumerlilerin karışık bir etnik yapıda olduğu dile getirilse de Sami, Aryan, Hint Avrupalı tanımlarına hiç de uymayan veriler geldikçe daha da karmaşıklaşan ortamdan bu kez Sumerce'nin izole dil olduğu, yani yaşayan dillerden herhangi biriyle tarihi veya dilbilimsel açıdan bağının olmadığı fikri doğmuştur. Öte yandan, *Sumerian Question* tabiriyle Sumerlinin kimliğini sorgulayan tartışma eski hararetini yitirmiş görünür. Fakat medeniyetin gelişiminde eşsiz katkılar yapan bu kavmin bugünkü torunlarının kim olduğu sorusu her zaman gündemde kalacak gibidir.

İşte şartların elverdiği ölçüde bir kısım mevcut verinin taranıp gözden geçirilmesiyle ortaya konulan bu çalışmada, Sumerli ve Türk kültürlerinin arasındaki ilişki sorgulanmıştır. Bu vesileyle, iki kültür arasında varlığı saptanmış olan benzerliklere veya denklilere yenilerinin eklenip eklenemeyeceği hususunda geçerli bir çıkarımda bulunmak amaçlanmıştır. Arkeoloji, Antropoloji veya Dil Bilimlerinden yararlanarak bilime bu yönde katkıda bulunmak temel gayedir. Böylece Sumerli ve Türk

kültürlerinin mukayesesi 3 bölümde ele alınmış bunlara bir de sonuç bölümü eklenmiştir.

Birinci bölümde, Sumerlilerin keşfine giden süreçle birlikte keşiften sonra Sumerli kimliği hakkında ileri sürülen görüşler, savlar paylaşılmıştır. Aynı bölümde, Antropoloji alanında Sumerlilere ilişkin değerlendirmeler ayrı bir başlık altına toplanmıştır. İkinci bölümde, Sumerli ve Türk kültürleri karşılaştırılmış, iki kültürün benzer veya denk görünen kültür öğeleri işlenmiştir. Dil, kültürün aynası olduğundan kültürel kavram özelliği taşıyacak sözcüklere başvurulmuş ve bu benzerliklerin yanında Kazı Biliminin sunduğu somut malzemeyle karşılaştırmalar yapılmıştır. Üçüncü bölümde karşılaştırma bu kez dil üzerinden yapılmıştır. Önce, Fritz Hommel, O. Nedim Tuna, Salih Çeçen ve L. Gürkan Gökçek'in çalışmalarında verilen karşılaştırmalara yer verilmiş sonra yeni bazı bulgular paylaşılmıştır. Çoğunluğu sözcük düzeyinde kalan mukayeseye ayrıca birkaç dilbilgisi özelliği eklenmiştir. Üç bölümde işlenen konular üzerinden elde edilen çıkarımlar ve varsayımlar sonuç kısmında paylaşılmıştır.

Çalışmanın ilk aşamasında kaynak taraması yapılmıştır. Genel ağ, müzeler, Türkçe ve yabancı dillerle yazılmış kaynak kitaplar, çevrilmiş çivi yazılı metinler, arşivlenmiş bir kısım tablet veri kaynağı olarak kullanılmıştır. Derleme sürecinde, çivi yazısı çözümlerininin başlangıç döneminden itibaren geliştirilen fikirlerin ve elde edilen bilginin varlığı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. İkinci aşamada, mevcut bilgi kullanılarak Sumerliler hakkında oluşturulan savlar gözden geçirilmiş ve değerlendirilmiştir. Nihai aşamada Antropoloji, Arkeoloji ve Filoloji yardımıyla ortaya çıkan bulgular bir sonuca bağlanmaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

SUMERLİLER

1.1. Sumerlilerin Keşfi

Sumerlilerin dünya medeniyetinin temelini oluşturduğu genellikle kabul edilen bir görüştür. Bu elbette onların kök saldıkları topraklarda yaşayan ilk topluluk olduğu anlamına gelmez. Fakat şimdilik, yazıyı ilk kullananların kendileri olduğunu bildiğimiz için bu sonuç çıkarılmaktadır.¹ Sumerlilerin keşfi çivi yazısının keşfinden sonradır. Bu yüzden önce çivi yazısının keşfinden söz etmek uygun olacaktır.

19. yüzyılın ikinci yarısına kadar adı bilinmeyen Sumerlilerin keşfi, çiviyazısının çözülebilmesiyle olanak bulmuştur. Fakat bilindik alfabelere hiç benzemeyen bu yazı tarzının çözülüp anlaşılması 12. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar uzanan süreçte yüzyılların birikimiyle gerçekleşmiştir. Haham, rahip, bitki uzmanı (botanikçi), matematikçi, konsolos, doğuyu tanımaya çıkan gezgin (oryantalist), şirket (East India Company vd.) ve askeri görevli gibi farklı konumları bulunan birçok kişi ve hatta kurum bu uzun döneme adını yazdırmıştır. Onsekizinci yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Avrupa'da tanınan çiviyazısının zamanla tek bir dil için kullanılmadığı anlaşılmış; önce Pehlevice'nin yardımıyla eski Farsça, bunun yardımıyla Akadca çözülmüştür.² İlerki aşamada ise Sumerce çözülmüştür. Hem kil tabletler içinden Sumer kelimesinin bulunup anlaşılması hem Sumer Dilinin çözülmesi böylece Akadca'nın sayesinde olmuştur. Dolayısıyla, Akadcanın ses değerleri Sumerceye yansımıştır.³

¹Arkadiusz Soltysiak, Physical Anthropology and the "Sumerian Problem", **Studies in Historical Anthropology**, Volume 4:2004, 2006, 145-146.

² Samuel Noah Kramer, **Sumerliler**, Özcan Buse (çev.), İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002, 17-36.

³ Nafiz Aydın, **Sumerce Dilbilgisi**, Antalya: Tekin Grafik Ofset Matbaacılık, Ekim 2000, 42.

Keşif, sanıldığıının aksine Mezopotamya’da bulunan çivi yazılı tabletlerin değil İran’ın batısında bulunanların sayesinde.⁴ Söz konusu tabletlerin bulunuşuyla açılan çığıra dek artık yerleşmiş görünen adıyla *Sumer* mevzusu hayalde bile yoktur. Araştırmacıların peşine düştüğü, haklarında Yunan ve İbrani kaynaklarının bilgi verdiği Asurlulardır.⁵

Asurluların izini sürerken hesapta olmayan Sumerlilerin keşfini getiren yazıların kaynağı Behistun veya Bisutun Yazıtı olarak anılır. Bu yazılar, kopyalanarak 18. yüzyılda Avrupa’ya getirilmiştir.⁶ Akameniş krallarına ait bu yazıtların üç ayrı dilde yazılmış olması çözüme büyük kolaylık sağlamıştır. Başta, üç sütundan birisinin diğerlerine göre daha basit olduğu ve kırk iki şekilden oluştuğu gözlenmiştir. Yukarıdan aşağıya üç sütün halinde üç farklı biçimde kazınan bu yazıtın çözümlenmesi 40 yıl sürmüştür.⁷ Eski Pers dilinin çözülüp sağlam bir temele oturtulması çiviyazısının kutsal üçlüsü denilen uzmanlar Hincks, Rawlinson ve Oppert eliyle gerçekleşmiştir.⁸ Böylece Akameniş krallarına ait Behistundaki yazıtların 19. yüzyıl ortalarında okunabilmesiyle Sumerlilerin keşfine giden yol açılmıştır.

Bir çiviyazısı metninin çevirisini ilk kez yapan Grotofend olmuştur.⁹ Fakat Behistundaki çivi yazılarının çözümlenmesine ilişkin ilk adımı 1845’te Bonn üniversitesinden Profesör Lassen atarak yayımladığı bir yazıyla ilk sütunun, yani eski Farsça olarak adlandırılan yazının, çevirisini sunmuştur.¹⁰ Fakat kitabelerin okunmasında ilk önemli katkı Edward Hincks’ten gelmiştir.¹¹ Bu aşamada Rawlinson adı geçse de Hincks, Rawlinson’un eski Pers dilinin çözümüne çok az

⁴ Samuel Noah Kramer, Cultural Anthropology and the Cuneiform Documents, **Ethnology**, Vol. 1, No. 3, 1962, 299.

⁵ Kramer, **Sumerliler**, 16.

⁶ Firuzan Kinal, Çivi Yazısının Doğuşu ve Gelişmesi, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)**, Sayı 12, 1969, 2.

⁷ Arthur John Booth, **The Discovery and Decipherment of the Trilingual Cuneiform Inscriptions**, LONGMANS, GREEN, AND CO, London-New York-Bombay, 1902, ix-x.

⁸ Kramer, **Sumerliler**, 27-28.

⁹ Robert Francis Harper, The Decipherment of the Assyrio-Babylonian Inscriptions I, **The Biblical World**, Vol. 1, No. 4, April 1893, 295.

¹⁰ Booth, x.

¹¹ Kramer, **Sumerliler**, 29.

katkı yaptığını savunmuş görünür.¹² Daha sonra bu çözümlere yine eski Farsça sütunun çevirisi ile Rawlinson katkıda bulunmuştur. Artık diğer iki sütundaki yazıların, eski Farsça ile yazılan sütunun çevirisi olduğu fikri doğmuştur.¹³ 1850-1851 yıllarında çalışmalarını sürdüren H. C. Rawlinson¹⁴ 1852'de Behistundaki yazıların üçüncü sütununu güncel alfabeyle aktararak bunun tam çevirisini yayınlamıştır.¹⁵ Keşfe doğru giden yılların başlarında birinci sütunun Aryan, ikinci sütunun Turan, üçüncü sütunun Sami dilinde olduğu ileri sürülmüştür.¹⁶ Bu dönemde, Fars edebiyatının ünlü eseri Şahname'den alıntıyla F. Max Müller'in (1854) literatüre kazandırdığı Turan kavramının kullanımı yaygınlaşmış ve Turan adı Ural Altay dillerini konuşan halkları tanımlamak için tercih edilmiştir.¹⁷ Daha sonra Susa ve Malamir'de çivi yazılı belgeler bulunmuş, bunların, üç dilde üç ayrı sütunda yazılmış olan Behistun kitabesinin ikinci satırıyla aynı dilde olduğu görülmüştür. Fakat Susadaki yazıların daha eski olduğu, bu yüzden Behistun yazıtının ikinci sütundaki yazının ve dilin Susa yazılarından esinlendiği kabul edilmiştir.¹⁸ Daha erken bir devirden kaldığı kabul gören Susa'nın önemine dair ilk bilgileri Loftus vermektedir. Loftus, Türk – İran sınırını belirlemek göreviyle 1849-1952 yılları arasında Susa'da bulunan Sir W. F. Williams'a yardımcı olarak atanmış bir Yer Bilim, jeoloji, uzmanıdır. Susa'ya 1850'de yaptığı ilk ziyaretinden iki yıl sonra, 1852'de, bazı 3 dilli belgeleri gün yüzüne çıkarmıştır.¹⁹

1853'e gelindiğinde Hincks, önceki çalışmalardan aldığı ilhamla neredeyse 350 ses değerini ve okunuşunu saptamıştı. Ancak Sumerlilerin keşfi için çivi yazısının tam olarak çözülmesi gerekiyordu. Bu aşamada, rahatlatıcı bir katkı 1855'te Jules Oppert'ten gelmiştir²⁰. 1851-1854 yılları arasında Orta Doğu'ya bir keşif gezisi yürüten Oppert 1855'te yayımladığı bir inceleme yazısıyla Hincks'in ve

¹² Kevin J. Cathcart, The Earliest Contributions to the Decipherment of Sumerian and Akkadian, **Cuneiform Digital Library Journal**, 2011:1, 3.

¹³ Booth, xi.

¹⁴ Kramer, **Sumerliler**, 31.

¹⁵ Booth, xii.

¹⁶ Booth, xiii.

¹⁷ Jerrold S. Cooper, Posing The Sumerian Question: Race and Scholarship in the Early History of Assyriology, **Aula Orientalis**, 9, 1991, 48.

¹⁸ Booth, 137.

¹⁹ Booth, 135-136.

²⁰ Kramer, **Sumerliler**, 31.

Rawlinson'un okuyuşlarını doğrulamıştır.²¹ Tüm çabalara rağmen farklı bölgelerden gelen farklı yazılar işi zorlaştırıp fikir karmaşasına yol açmıştır. Bu karmaşa yıllarında Oppert'in saptamalarıyla ortaya atılan çivi yazısının çok seslilik özelliği *önyargı, kuşku, güvensizlik ve hatta husumet*²² getirmiştir. İşte bu bulanık durum 1857 yılına kadar devam etmiştir. O yıl, Bir Asur tableti birbirlerinden haberleri olmaksızın Rawlinson, Talbot, Hincks ve Oppert'e yollanmıştır. Sonrasında her biri kendi çevirisini Londondaki Asya Cemiyeti'ne göndermiştir. Orada bir komisyonun gözetiminde zarflar açıldığında çevirilerde temel noktaların birbirine uyduğu görülmüştür. Nihayetinde Akadca keşfedilmiştir.²³

1876 yılında Oppert, Susa'nın eski dili olduğu varsayılan yazıtların çevirisini yapmıştır. Bununla beraber 1886'da Sayce'nin çevirisini sunduğu Malamir yazıtları kral Sargon ve Sennascherib zamanına, MÖ 14. yüzyıla, tarihlendirilmiştir. Ancak sonradan bulunan belgelere göre, eski Susa yazılarının en az MÖ 3000 yıllarında kullanıldığı görüşlere eklenmiştir. Böylece, Susa'da bulunan çiviyazılı belgelerin Elam'da *İskit* dili konuşan çok eski bir toplumun varlığına ışık tuttuğu fikri ortaya atılmıştır. Ne var ki Elam'ın İskitliği ile güney Babilonya'nın İskitliği meselesi ve ikisi arasındaki ilişki genelce kabul görmemiştir. Hatta Arthur Booth 1902 yılında yayınlanan eserinde bu konuyla alakalı olarak 'Turan ırklarının hem Elam'da hem Babil'de görülen varlığını ve etkisini küçümseyen yahut inkâr eden çok güçlü bir çaba var'²⁴ demiştir. Keşfin ilk aşamalarında gene O'na göre Behistun yazıtının eski Farsça dilindeki birinci sütununun çözülmesinden duyulan heyecan, o zamanlar İskit dilinde olduğu kabul edilen ikinci sütunun çözülmesinde hissedilmemiştir.²⁵

Üçüncü sütun çözüldüğünde bunun Babil'de bulunan kil tuğlaların üzerindeki yazıyla aynı olduğu görülmüş, hatta bu yüzden daha ilk başta Babil Sütunu adıyla anılmıştır.²⁶ Rawlinson, 1853'te verdiği bir konferansla Babil ülkesinin güneyinde bulunan tek dilli yazıları İskit dili olarak tanımlamıştır.²⁷ Aslında Rawlinson'un önce

²¹ D. G. Lyon, A Half Century of Assyriology, **The Biblical World**, Vol. 8, No. 2, August 1896, 129.

²² Kramer, **Sumerliler**, 31.

²³ Kinal, 4.

²⁴ Booth, 137-138.

²⁵ Booth, xi.

²⁶ Booth, xi.

²⁷ Kramer, **Sumerliler**, 34.

Babil İskitleri, sonra Akadlı dediği Sumerlilerdir.²⁸ Fakat henüz ortada olmayan Sumer adını koymak için O'nun bu sözünün üzerinden on yıldan fazla süre geçmiştir. Tartışmalar sürüp giderken Asur'da bulunan çok dilli çiviyazıları işin seyrini değiştirmiştir. Asur'dan toplanan yazıların Babildeki yazılara ve üçüncü sütundaki yazıya benzediği anlaşılmıştır.²⁹ Asurbanibal'ın Kütüphanesinden ele geçen yazılara daha sonra Turan dilindedir denilmiş; Akadca ve Sumerce adları verilmiştir.³⁰

Behistun yazıtının ikinci sütunundaki dilin aidiyeti için farklı görüşler ortaya atılmıştır: Lenormant, bu dilin konuşanlarını bir kolu Aryan olan Medlere bağlamıştır. Medleri de Turan ırkından kabul etmiştir. Sayce, Med ilişkisi kurmasına rağmen temkinli yaklaşarak onları Elamlı (Elamite) adıyla tanımlamıştır.³¹ Rawlinson da çiviyazısıyla yazılan dilleri tanımlarken ikinci dil için Med bağlantısı kurmuş, fakat onun yerine İskit adını kullanmaya meyilli olduğunu belirtmiştir.³² Özellikle ikinci yarısından sonra tartışmalı geçtiği anlaşılan ondokuzuncu yüzyıl geride kalırken takib eden on yıllarda, Behistun yazıtının eski *Pers, Elam, Babil dillerinde üç ayrı çivi yazısıyla yazıldığı*³³ kabul edilmiştir. Eski dillerden Babilce ve Asurca Akadcanın lehçeleri³⁴ olmakla beraber hepsinin Sami Dilleri ailesinden olduğu anlaşılmıştır.

Genel çerçevede, 19. yüzyılın Asuroloji uzmanlarının çivi yazılarının dilinden yola çıkarak eski Asur ve Babil topraklarında Sami kökenli olmayan halkların ve bu nevi toplumlara ait bir dilin var olduğu kanısını paylaştığı görülür. Bu dil Sumerce, Akadca, en eski (proto) Babil Dili, en eski Keldani (Chaldean) Dili adları ile belirtilmiştir.³⁵ Ancak, 1850'lere dek nitelik bakımından yüzeysel kalan araştırmaların

²⁸ Kramer, **Sumerliler**, 35.

²⁹ Booth, xii.

³⁰ Booth, xiv.

³¹ Booth, 325.

³² H. C. Rawlinson, The Persian Cuneiform Inscription at Behistun, Decyphered and Translated; with a Memoir on Persian Cuneiform Inscriptions in General, and on That of Behistun in Particular, **Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland**, Volume 10, 1848, 20.

³³ Kinal, 2.

³⁴ Kramer, **Cultural Anthropology and the Cuneiform Documents**, 299.

³⁵ Christopher Johnston, The Sumero-Akkadian Question, **Journal of the American Oriental Society**, Vol. 15, 1893, 317.

ortaya kesin olarak koyamadığı isim, bilim dünyasındaki yerini 1869 yılında *Sumer* olarak almıştır.³⁶

Sumerlilerin tanınmasına dair en kapsamlı ilk verilerin alındığı çalışmayı Fransızlar 1877’de eski Lagaş’ta (Tello) yapmıştır. Daha sonra Pensilvanya Üniversitesi 1889’da Nippur’da başlattığı kazılarla elli bin kadar çivi yazılı belge ortaya çıkarmıştır. Bunlar da çoğunlukla Sumer dilindedir.³⁷

1.2. Sumerlilerin ‘Kim’liği Üzerine Görüşler

Sumerli adıyla anılan insanların kendilerine Ki-en-gi dediği belirtilmektedir.³⁸ Yazıda görülmemesine rağmen sonda /r/ sesi ile biten Kiengi sözünün³⁹ Akad dilindeki karşılığı ‘Šumerum’ şeklindedir.⁴⁰ Günümüzdeki Sumer kelimesi de bundan evrilmiştir.⁴¹ Šumerum, aslında bir yer adı olmakla birlikte Akadlıların Sumerlilere verdiği bir isimdir. Bu ifadenin, Akadca yüz veya ten anlamına gelen *šumu* ile bakır veya kızıl anlamına gelen *erium* kelimelerinden türetilmiş olabileceği değerlendirilmiştir. Benzeri bir tanımın Çince kaynaklarda Kırgızların kökenine gönderme yaparken kien-kun (kırmızı-yüz) biçiminde görüldüğü ifade edilmektedir. Burada *kızıl yüzlü* veya *kızıl tenli* anlamına gelebileceği varsayılan Šumerum söylemi Akadlılara aittir. Elbette, Šumerum nasıl Akadlıların tabiri ise Kiengi de bölgenin yerlisi olmayan başka bir halkın tabiri olabilir.⁴²

Kiengi adının görüldüğü en eski metin Uruk’un Enšakušanna’sına aittir. Yaklaşık MÖ 2432-2403 arasında hüküm sürdüğü düşünülen bu krala ait metinde şöyle geçmektedir: *en-Ki-en-gi lugal kalam-ma* = “Sumer’in efendisi, ülkenin kralı”.⁴³

³⁶ Kramer, *Cultural Anthropology and the Cuneiform Documents*, 300.

³⁷ Kramer, *Cultural Anthropology and the Cuneiform Documents*, 300.

³⁸ Hommel: “Kin.gi-n veya Kin-gi” kelimesini “DİN^{spirit} + KİN = LAND olarak belirtir. Bkz. Fritz Hommel, *The Sumerian Language and Its Affinities*, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Vol. 18, No. 3, Jul. 1886, 354.

³⁹ John L. Hayes, *A Manuel of Sumerian Grammar and Texts*, Undena Publications, Malibu, 1990: 48.

⁴⁰ Salih Çeçen, L. Gürkan Gökçek, Sumercede Kültür Tarihimize Dair İzler, *Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: I, Sayı: I, Güz 2005, 5.

⁴¹ Hayes, *A Manuel of Sumerian Grammar and Texts*, 48.

⁴² Çeçen ve Gökçek, 5-6.

⁴³ Hayes, *A Manuel of Sumerian Grammar and Texts*, 48.

Soldan sağa okunuşla → Lugal-ki-en-gi-ki-uri-ke₄
'Sumerin ve Akadın kralı'.⁴⁴

Çivi yazısının çözülüş sürecinin başlarından günümüze dek Sumerlilerin kökeni üzerine farklı görüşler ortaya atılmıştır. 19. yüzyılın ortalarından itibaren doğrudan Türk denilmese de dildeki benzerlikten yola çıkarak Turanî veya İskit denildiği gözlenir. Ayrıca Fin-Ogur, Tibetli veya bunlardan farklı türde Hint-Avrupalı, Aryan, Med, Çinli ve Sami halkı tanımlarının kullanıldığı görülür. Bir de Sumerlilerin dilini mevcut başka bir dünya dili ile bağı olmayan bambaşka, tekten bir dil şeklinde tanımlayan görüş vardır. Bu görüşü sunanlar Sumerceyi “izole” bir dil olarak belirtirler.

Sumerlilerin kökenlerine ilişkin Fiziksel Antropoloji, Dil Bilimleri ve Genetik Bilimi olmak üzere farklı pencerelerden bakılagelmiştir. Sumerlilerin keşfini izleyen yıllarda genellikle dil bağlamında görüşler ileri sürülmüştür. Daha sonra Arkeolojinin yardımıyla maddi kültür ele alınmış ve sanat eserleri açısından değerlendirmeler kaydedilmiştir. 20. yüzyılın ikinci yarısında kazılar arttıkça Türkistan'dan, İran'dan gelen veriler Mezopotamya'dan gelen yeni verilerle birleşerek Mezopotamya kültür sahasının ele alınan sınırlarını büyütüştür. Doğal olarak Mezopotamya Tarihi denilince artık akla sadece Fırat ve Dicle ırmakları arası gelmemektedir. Bu kültür sahasının batıdaki ucu Suriye, uzak doğudaki ucu Hindistandır. Kuzeydoğusunda Türkmenistan, yakın doğusunda ise İran uzanır.

Geçmişe dair can alıcı verileri sağlayan Arkeoloji alanına bir de Moleküler Biyoloji eklenmiştir. Ne var ki bu yeni disiplinin sunduğu genetik çalışmaların Sumer uygarlık tarihine, özellikle etnik tanımlamalar konusunda kesin bilgiler sunacağı umut edilirken tartışmaların bu kez bu alanda sürdüğü gözlenmektedir. Dolayısıyla

⁴⁴ Hayes, **A Manuel of Sumerian Grammar and Texts**, 49. MÖ 2. Binyıla gelene dek Mezopotamya kralları Fırat ve Dicle arasındaki toprakları bir uçtan bir uca yönettiklerini ve güçlerini egemen kıldıklarını “Sumerin ve Akadın kralı” deyişiyle belirtmişlerdir. Kastedilen her iki uygarlık esasen birbirine tamamen zıt özellikler içerir. Akad kuzeyde, Sumer güneydedir. İki uygarlık dil ve ırk bakımından farklıdır. Akadlılar, semitik bir dil kullanırken Sumerliler kendi dillerini kullanmışlardır. Aşağı Mezopotamya, hem Akad hem Sumer uygarlık öğelerini içerir fakat bu coğrafyada Sumerlilerin varlığı III. Ur Hanedanlığının sonuna kadardır. Bkz. C. Leonard Woolley, **Sumerians**, W.W. Norton&Company, New York-London 1965, I. Baskı, Lexington, KY, 2013, 1.

Fiziksel Antropolojinin ilk evrelerinde karşılaşılan kaynak kıtlığı genetik çalışmalarda da hissedilmektedir. Bunun yanında Kazı Bilimi ile elde edilen verilerin karşılaştırılması yoluyla da bazı savlar ileri sürülmüştür. Hangi yönden olursa olsun Sumerlilerin kimliğinin öncelikle sorgulandığı dönem 19. ve 20. yy. olmuştur. Zira “ondokuzuncu yüzyılda eski Ortadoğu çalışmaları gelişirken, dünya kültürlerini bilimsel olarak tanımlamak için ırk temel oluşturmaktaydı”.⁴⁵ Ayrıca, Mezopotamya’nın sanatıyla ilgilenenlerin yontulardan yola çıkarak ırk tanımı yapmaya çalıştıkları da gözlenmişti.⁴⁶ Öte yandan Mezopotamya tarihini aydınlatmayı hedeflediği bilinen arkeolojik çalışmaların, erken dönemlerinden itibaren ister Fransızlar adına olsun ister İngilizler adına olsun, emperyalist bir amaç güttüğü⁴⁷ de görüşlere eklenmiştir.

Dil, maddi kültür ve semboller etnik grupları adlandırmada kullanılmıştır. Ancak Mezopotamya’daki etnik yapının geçmişine dair tartışmalar en çok o toprağın nüfusunun çok dilliliğine bağlanmıştır. Çünkü daha MÖ III. bin gibi eski bir çağda en azından Sumer Dili ile Akad Dili vardır. Hatta ikisinin birlikte konuşulduğu dönemler bile olmuştur. Bununla birlikte 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar ırk ve dil arasında bağ kurulmuştur. Eleştirilmiş olsa bile, konuşulan dilin ırkla doğrudan ilişkili olduğu savunulan görüşlerdendir. Irk temelli yaklaşım terkedilmeye başlayınca bu kez dil ile etnisite arasında bir ilişki aranmıştır. Sonradan belli bir etnik yapının varlığını ortaya koymak için dilin yanında belli bir tarzı yansıttığı farz edilen çömlekler, boyamalar gibi maddi kültür öğeleri de hesaba katılmıştır. Bu sefer, maddi kültürün ögesi sayılan nesnelere ve etnik grup arasında doğrudan bir ilişki olduğundan söz edilmiştir. Örneğin Uruk, Hassuna, Halaf, Ubeyd gibi etnik tabakalama veya adlandırma çanak çömlek parçalarını da kapsayan maddi kültür ile yapılmıştır.⁴⁸

M. Botta’nın (1843) Khorsabad, Layard’ın (1845-46) Ninova kazısını izleyen bolca tarihi malzemenin bulunabildiği o dönemde en büyük ilgiyi Asurbanibal

⁴⁵Chris Gosden, Race and Racism in Archaeology: Introduction, **World Archaeology**, Vol. 38, No. 1, Mart 2006, 5.

⁴⁶Zainab Bahrani, Race and Ethnicity in Mesopotamian Antiquity, **World Archaeology**, Vol. 38, No. 1, Mart 2006, 52.

⁴⁷Bahrani, 50.

⁴⁸Bahrani, 53-54.

Kütüphanesinin bulunuşu çekmiştir. Buradan çok sayıda kil tablet çıkarılmıştır. Bir süre sonra kazılar Babil'in güneyinde yoğunlaştırılmıştır. M. de Sarzec'in, Tello'da yaptığı kazılarla elde edilen bulgularda yazıların yatay ya da çivi yazısının arkaik formunda yazıldığı görülür. Daha sonra Turan dili olarak bu yazı biçiminin çivi yazısını geliştirdiği ve Babil'in güneyinde konuşulan dilin aslı olduğu sonucu çıkarılmıştır. Böylece, Turan ırkının Batı Asya'da yaşamış olduğu düşüncesi belirmiştir.⁴⁹

Bunun haricinde Hinks, 1849'da, hece düzenini delil gösterip çivi yazısını geliştirenlerin Sami kökenli olamayacağını ileri sürmüştür. O'na göre Asurlular bu yazıyı ve işaret değerlerini Sami dili konuşmayan başka bir halktan almışlardır.⁵⁰ Bundan bir yıl sonra Rawlinson, İngiliz Cemiyeti'nin (British Association) öncülük ettiği bir toplantıda Hinks'in bu fikrinin saçmalık olduğunu dile getirmiştir.⁵¹ Buna rağmen Dr. Hincks gibi tanınmış bazı uzmanlar daha ilk başlarda Sumer Dilindeki köklerin, yapıların, söz dizgisinin Sami dillerinden oldukça farklı olup bu dilin Turan dillerine ait olduğunu düşünmüştür. F. Lenormant ise bunlar içinde Sumer Dilinin Fin-Ogur (Ural) ile en yakın ortaklığı barındırdığını ileri sürmüştür. Daha sonra Dr. Donner'in savı ile görüşlerinin gözden düştüğü belirtilen⁵² Lenormant'a göre *Sanskritçe, Hint Avrupa dilleri için hangi rolü oynamışsa Sumerce de eklemeli Turan dilleri için aynı rolü oynamıştır.*⁵³ 1869'da verdiği bir konferansla Sumer adının kullanılmasını teşvik eden ve onların bu adla anılmaları gerektiği fikrinin öncülüğünü üstlenen Oppert, Sumercenin Türkçe, Fince ve Macarca ile benzerlikler sergilediğini belirtmiştir.⁵⁴ Almanya'da ve Amerika'da Asuroloji'nin yayılmasına öncülük eden Friedrich Delitzsch'in öğrencilerinden olan⁵⁵ Fritz Hommel, Sumerlilerin Türk-Tatar-Moğol toplumlarının diliyle sıkı benzerliği olan bir dili

⁴⁹ Booth, ix-xvii.

⁵⁰ Kevin J. Cathcart, The Earliest Contributions to the Decipherment of Sumerian and Akkadian, **Cuneiform Digital Library Journal**, 2011:1, 8.

⁵¹ Cathcart, 8.

⁵² Fritz Hommel, The Sumerian Language and Its Affinities, **Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland**, New Series, Vol. 18, No. 3, July 1886, 351-352.

⁵³ Cooper, 49.

⁵⁴ Samuel Noah Kramer, **Sumerians: Their History, Culture and Character**, The University of Chicago Press, ABD, 1963, 21.

⁵⁵ Lyon, 132.

konuştuğunu savunmuştur. O bunu ileri sürerken Turan'daki Türk-Tatar-Moğol toplumlarının Sumer yurdunun en yakın komşuları olduğunu belirtmiştir.⁵⁶

Diğer taraftan Dr. Peters ile diğerlerinin sunduğu verilerin hem Sumer izini MÖ 6000'lere götürdüğü hem Semitik göçebelerin varlıklı kentlere yerleşiminin Turan halklarınca yaratılan endüstrinin sayesinde gerçekleştiği fikri sunulmuştur. A. J. Booth'a göre eldeki eski yazılar Turanîlerin medeniyete yaptıkları katkının düzeyini belirlemeye ışık tutmaktadır. Gerçi Booth'un sözüyle, bu sonuçları herkes kabul etmemiştir. Örneğin M. Renan Semitik halkın çok ilahlı bir inanca dâhil olduğunu benimsememiştir. Yani, Semitik halkın çok tanrılı olması Renan'a ters gelmiştir. Booth, Renan'ın görüşünü *hâlbuki Louvre Müzesi'ne bölgeden giden çok sayıda Semitik ilah figürü vardır* diyerek tepkiyle karşılamıştır. M. Halevy'nin de Sumerlilere bakışında kuşkulu olduğundan söz eden Booth, "birçok kimse Turanî nitelikli Sumer uygarlığının Akad uygarlığından üstün olduğunu reddediyor" demiştir. Bu konuda ayrıca şunu eklemiştir: "Çabaları en azından iki uygarlığın yaşıt olarak birbirini yükselttiğini göstermeye yöneliktir. Bu belki de diğer tarafın ezici üstünlüğünün verdiği geçici öfke safhasıdır"⁵⁷. Burada, ezici üstünlüğünden bahsedilen tabiki Sumerlilerdir. Nitekim kazıların arttığı dönemlerde dahi bu fikir ayrılığı sürmüştür. Hem dilleri hem fiziksel yapıları üzerinden ortaya konulan farklı farklı görüşler bulunur.

19. yüzyıla kadar adı sanı konulmamış bu köklü uygarlığa ilişkin yaptığı kazılarla ve yazdıklarıyla adı sıkça zikredilen Woolley, görünüşleri bakımından Sumer insanını Hint Avrupa yapısında varsaymıştır. Sumer Dilini ise Türkçe'ye benzetmiştir.⁵⁸ Aynı yönde başka görüşler de vardır. Benno Landsberger Sumercenin karşılaştırılan diğer dillerle, Türkçeye göre, daha yakın fakat kesin bir dil akrabalığının kanıtı olmayan umumi benzerlikler gösterdiğini dile getirmiştir. Yine de sözcük bakımından en çok benzerliğin Türkçe ile olduğunu eklemiştir.⁵⁹ Sumer diline "kompleksiv yapıdadır" dedikten sonra bu özelliği en iyi Türk dillerinin taşıdığını savunmuştur. Ayrıca

⁵⁶ Hommel, 352.

⁵⁷ Booth, ix-xvii.

⁵⁸ Woolley, 6.

⁵⁹ Benno Landsberger, Sumerliler, Mebrure Osman Tosun (çev.), **Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi**, Cilt: 2 Sayı: 5, Ankara, 1943, 95.

Sumercedeki girişik, iç içe geçmiş (kompleksiv) cümle yapısıyla sıkı bir ilişkisi olan zincirleme ibare şekli Türkçede görülür diyerek Sumercenin Türkçe ile olan benzerliğine vurgu yapmıştır.⁶⁰ Dil benzerliği noktasında Türkçe ilişkisi açısından en iddialı görüş herhalde Gosztony'e atfedilen görüştür. Sorbon Üniversitesinde Sumer Dili profesörü olan Kálmán Gosztony'nin Sumercenin 53 dilbilgisi kuralından 51'inin Macarca, 29'unun da Türkçe ile uyduğuna dile getirmiş olması dikkati çeker.⁶¹

Kolombia Üniversitesinde *Eski Yakın Doğunun Sanat Tarihi ve Arkeolojisi* bölümünde profesör olan Zainab Bahrani⁶², Sumerlilerin çağına ait bulgulara bakarak onların döneminde Mezopotamya'da etnik bir adlandırmanın olmadığını ileri sürmüştür. Bahrani: "Bugün arkeologlar etnik bir ad veya topluluk adı olarak Sumerli demişlerse de onların yaşadığı tarihte bu adla anılan bir etnik grup yahut topluluk yoktur. Kendilerini böyle adlandırmış değillerdir. Sumer ve Akad yer isimleri olarak kullanılmıştır. Kaldı ki onların döneminde etnik vurguyla kullanılan adların varlığı görülmemiştir. O halde Mezopotamyanın geçmişinde dillerin etnisite ve ırk temelli karşılıklarla değer bulmamış olması, bir başka ifadeyle kimlik kavramının henüz oluşmaması, çağımızda onların dilini bugünkü koşullarla etnik bir temel üzerine oturtmaya çalışan inancı veya yaklaşımı gözden düşürür. Buna paralel olarak, maddi kültürün dil gruplarıyla denklik oluşturması gerektiğini ummamız gerekmiyor"⁶³ demiştir.

Sumerli adı 19. yüzyılın icadıdır ve Sumerli dediğimiz toplumun çağdaşları böyle bir adı kullanmamışlardır. Ancak etnisite konusunda Bahrani'nin saptamalarıyla kısmen de olsa zıt düşecek görüşler yok değildir. Çünkü Sumerlilerin kendilerine *seçilmiş halk* gözüyle baktıkları dile getirilmiştir. Yine Akad Hanedanı döneminde Guti halkı 'denetim kabul etmez', 'dağların ısırcı engereği'; Elam ve Subari halkı ise 'yıkıcı insanlar' biçiminde tanımlanmıştır.⁶⁴ Bu adlar Bahrani'nin dediğine uygun olarak etnisiteye doğrudan bir gönderme yapmıyor olabilir. Ancak, bir Sumerli atasözünün

⁶⁰ Landsberger, 94-95.

⁶¹ The Sumerian Question, <http://www.hunmagyar.org/tor/controve.htm#III>, 3 Şubat 2014.

⁶² Zainab Bahrani için bkz: <http://www.columbia.edu/cu/arhistory/faculty/Bahrani.html>, 18 Şubat 2015.

⁶³ Bahrani, 54.

⁶⁴ Kramer, **Sumerliler**, 377.

dediğine bakılırsa Sumerliler zamanında etnik algının var olduğu kanısına varmak için geçerli nedenler bulunmaktadır. Atasözü şudur: “Undan, (gu-nunuz tahılı) tahılıyla helva yapılır; Martu bunu yer, ama içinde ne olduğunu bilmez.”⁶⁵ Burada Martu bir ülkedir. Fakat bu yerle birlikte onun halkı kastedilmekte ve Martu insanı sanki bilmediği şeyler için küçümsenmektedir. O halde Sumerlilerin ilişkilerini açıkladıkları uzak veya yakın yurtların insanları, bir topluluğu etnik olarak tanımlamakta kullanılan niteliklerden en az bir kaçına sahip görünüm arz eder. *Kollektif bir özel ad, ortak kültürü farklı kılan bir ya da daha fazla unsur, özel bir yurt ile olan bağ*⁶⁶ bu niteliklerden bazılarıdır.

Aykırı fikirler görülse dahi günümüze dek oluşan yaygın kanıya göre Sumerliler, Mezopotamya'nın yerli halkı değildir. Dolayısıyla Mezopotamya'ya doğudan veya kuzeyden göç yollarını kullanarak gelmişler ve yerleşmişlerdir. Bu kanıyı destekleyecek şekilde onların Mezopotamya'yı yurt edinmelerine dair başlıca iki görüş vardır: Ya Mezopotamya'nın kuzey ve doğu doğrultusundaki dağlardan güneye yani Aşağı Mezopotamya'ya göç etmişlerdir ya da Güneydoğu Asya'da bulunan Hindistan toprağından deniz yoluyla batıya göç etmişlerdir.⁶⁷

Bir de dil verileri göz önüne alındığında Sumer ülkesine ilk yerleşenlerin Sumerli olmadığına hemen hemen kesin gözüyle bakılan sav vardır. Dicle ve Fırat ırmaklarının çivi yazısındaki okunuşlarıyla *Idiglat* ve *Buranun* Sumerce sözcükler değildir. Üstelik Sumerlilerin en önemli kentlerinden Eridu, Ur, Larsa, Isin, Adab, Kullab, Lagaş, Nippur, Kiş adları da Sumerce ile açıklanamadığından böyle bir kanıya varılmaktadır.⁶⁸

Diğer yandan C. L. Woolley, kral listesinden hareketle Sumerlilerin iki ırmak arasına Tufandan önce geldikleri sonucunu çıkarmıştır. Görüşünü desteklemek için tufan tasvirlerinin ve Mezopotamya'nın güneyinde uzanan deltanın özelliklerinin birbiriyle örtüştüğünü ileri sürmüştür. Tufana dair böylesi bir hikâyenin ancak

⁶⁵ Kramer, **Sumerliler**, 378.

⁶⁶ Anthony D. Smith, **Milli Kimlik**, çev. Bahadır Sina Şener, 6. Baskı, İstanbul: İletişim Yay., 2010, 42.

⁶⁷ Nadia Al-Zahery vd., In search of the Genetic Footprints of Sumerians: A Survey of Y-Chromosome and mtDNA Variation in the Marsh Arabs of Iraq, **BMC Evolutionary Biology**,11:288 ,4 October 2011, 2.

⁶⁸ Kramer, **Sumerliler**, 61

Mezopotamya'nın güney deltasında ortaya çıkmış olacağını kendisine göre sağlam bir ipucu olarak değerlendirmiştir.⁶⁹ Woolley ayrıca, bitişken bir dildir dediği Sumer dilini, Turan dili saydığı eski Türkçe'ye benzetmiştir. Fakat Sumerlilerin dış görünüşleri bakımından Hint Avrupa özellikleri sergilediğini ve günümüz Araplarından farklı olmadığını ifade eder.⁷⁰

1923-29 yılları arasında Doğa Tarihinin Alan Müzesi (Field Museum of Natural History) ile Oxford Üniversitesi'nin ortaklaşa yürüttüğü kazılarda Oxford'un kazı sorumlusu olarak çalışmalarda yer alan Stephen Langdon ise Sumerlilerin Batı Asya'da Mezopotamya olarak anılan bölgeye Elam üzerinden geldiğini ileri sürmüştür. O'na göre İndus Vadisindeki Mohenjo-Daro ve Harappa'da bulunan boyalı çanak çömlek örnekleri ile karşılaştırıldığında benzer öğeleri olduğu gözlenen Sumerliler, Fırat ve Dicle arasına gelip sonradan güneye Basra Körfezi'ne doğru yayılmışlardır.⁷¹

Kramer, Sumerlinin dilini Türkçe, Macarca, Fince gibi bitişimli dillerle benzer görmüştür. Fakat bu saptamayla birlikte, yaşayan veya ölü dillerden herhangi birisinin Sumerce ile tam olarak uyummadığını da görüşlerine eklemiştir.⁷² Bunun nedenini Sumercenin sözcük haznesinin, dilbilgisi özelliklerinin ve söz diziminin özgün oluşuyla açıklamıştır.⁷³

H. Frankfort, Sumerlilerin Mezopotamyanın güneyinde yerli halk olduğunu, buraya eğer bir yerden gelmişler İranın yüksek yaylalarından geldiklerini düşünmüştür. Bu yerleşmeyi, Ubeyd Döneminin başlarına tarihlendirmiştir. Frankfort, Sami halklarının bölgeye sonradan gelerek Sumerlilerin çıkış yeri olduğunu düşündüğü yüksek İran yaylaları ve güney Mezopotamya arasındaki bağları kestiğini dile getirmiştir. Sami halkların Sumerlilerin yerine gelişini de Uruk Dönemine

⁶⁹ Woolley, 31.

⁷⁰ Woolley, 6.

⁷¹ Henry Field, **The Field Museum-Oxford University Expedition to Kish, Mesopotamia 1923-1929** (Anthropology Leaflet 28), Chicago: Field Museum Of Natural History, 1929, 14.

⁷² Samuel Noah Kramer, **Sumer Mitolojisi**, Hamide Koyukan (çev.), İstanbul: Kabalcı Yayınevi, Eylül 2001, 52.

⁷³ Kramer, **Sumerians**, 306.

tariflendirmiştir.⁷⁴ Uzun kafalı ve yuvarlak (geniş) kafalı bulguları hesaba katarak, Sumerlilerin karışık bir ırk olduğunu savunmuştur. Buna karşın Ubeyd döneminde yuvarlak (geniş) kafalı insan tipinin izine rastlanmadığı belirtilmiştir. Öte yandan, Uruk döneminde bölgeye yerleşenler Hindistanın Dravidian kültürüne bağlanmıştır. Bu dönemde yerleşen insan tipleri arasında baskın bir biçimde, Alpinler olarak tanımlanan, yuvarlak (geniş) kafalı insan örnekleri vardır. Alpin tipi, Orta Asyanın yüksek yaylaları ile ilişkilendirilir. Filologlar da özgün bir dil olan Sumerce ile Orta Asya'nın batısındaki toplulukların konuştuğu Türkçe arasında bir bağ olduğunu saptamışlardır. Kaldı ki bu insanlar da yuvarlak (geniş) kafalıdır. Onun dışında Kafkasya, Çin, Bantu bağlantısı kuranlar da yok değildir.⁷⁵ Speiser, Anadolu'nun doğusu, Elam ve güneye uzanan ovalar arasında kalan alanda başlıca ırk olarak Hurrilerin ve Elamlıların atalarını saymıştır. Bu gruba Alpin ırkını bağlamış, Alpin dilini de Kafkasya'ya dayandırmıştır.⁷⁶

Uruk döneminin insanları arasında, çoğunluğu oluşturmasa da, yuvarlak (geniş) kafalı tipin var olduğu kabul edilmiştir. Diğer yandan, bunların da Mezopotamya Tarihinin sözü edilen zaman aralığında sanat, dil ve din kurumlarının esin kaynağı veya yaratıcıları olabileceği görüşü sunulmuştur. Damgalar, kabartmalar, kakmalar ve heykeller Kiengi (Sumer) insanının fiziksel yapısını tanımlamada kullanılmıştır. Buna göre bazısı, genişçe burunlu ve koyu saçlı olup yüksek-dar kafalı özellik sergilerken bir diğer kısmı öncekilere nazaran dolgunca, orta boylu, geniş kafalı, kıvrık burunlu özellikler sergiler.⁷⁷ Tüm bunlara rağmen Oppenheim, ırk, etnisite, dil bileşenlerinin iç içe görüldüğü Mezopotamya'da belli bir sınıflandırma yapmanın zamanın elverdiği ölçüde mümkün olmadığı kanısındadır.⁷⁸

Andrzej Wierciński gibi Tibet'in veya genel bir ifade ile Orta Asya'nın Sumerlilerin çıkış yeri olduğunu savunanlar da vardır.⁷⁹ Aynı çizgide, Jan Braun Sumer Dili ile

⁷⁴ Soltysiak, 147.

⁷⁵ Francis W. Galpin, **The Music of the Sumerians and Their Immediate Successors Babylonians & Assyrians**, United Kingdom: London Cambridge University Press, 1937, 75.

⁷⁶ Ephraim A. Speiser, **Mesopotamian Origins: The Basic Population of the Near East**, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1930, 173.

⁷⁷ Galpin, 75.

⁷⁸ A. Leo Oppenheim, **Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization** (Erica Reiner'in Elden Geçirdiği Baskı), , Chicago-London: The University of Chicago Press, 1977, 48.

⁷⁹ Soltysiak, 148.

Tibet dillerini karşılaştırmış ve Sumerlilerin Hindistan'ın kuzeyinden gemilerle Mezopotamya'ya geldiğini savlamıştır.⁸⁰ Dünya'nın en yüksek ülkesi konumundaki Tibet, anlam bakımından Türkçe töpä/töpü "tepe" veya "yükseklik" ile ilişkilendirilmiştir.⁸¹

Diğer yandan Speiser de Mezopotamya'nın birbirine benzeyen ve bakırı kullanan iki Bakır Çağı kültür katmanının tek bir kökende birleştiğini düşünmüş, bu kökenle Kafkaslar ve Karadeniz yanında Orta Asya bağlantısı kurmuştur.⁸² Muazzez İlmiye Çığ da bu konuda Sumerlilerin yaklaşık 6000 yıl önce Asya'dan göç ettiğini yazmıştır.⁸³ Yine H. Günther, şüpheyle karışık Orta Asya etkisinden söz etmişse de Sumerlilerin esas olarak Armenoid ırktan olduğunu düşünmüştür. Onun görüşüne S. Langdon da destek vermiştir.⁸⁴

Sumerlilerin ilişkisinden en çok söz edilen bir diğer bölge Hindistan coğrafyasıdır. Hall'a göre Sumerliler Hint kökenlidir. Büyük ihtimalle İndus Vadisinde ortaya çıkan Sumerliler batıya doğru yolları üzerinde Elam'da izlerini bırakmışlar ve Mezopotamya'ya yerleşmişlerdir.⁸⁵ Hall'ın çelişkili bulup eleştirdiği Elliot Smith ise eski Babil heykellerine dayanarak Sumerlilerin Armenoid burunlu Semitik bir halk olduğunu ileri sürmüştür.⁸⁶

Sumer Tanrıları dağların üzerinde durur vaziyette gösterildiğinden bu onların dağlık bir yerden geldikleri fikrini de doğurmuştur. Ayrıca en erken yapı tarzları ağaç, ahşap üzerine kurulmuş olduğundan gene doğal olarak yüksek bir yurttan geldikleri sonucu çıkarılmıştır. Bu çıkarım ahşap yapılaşmanın ağacı ve kerestesi bol yüksek

⁸⁰ Soltysiak, 149.

⁸¹ W. Behr, Review of S. V. Beyer: The Classical Tibetan Language, **Oriens - Milletlerarası Şark Tetkikleri Cemiyeti Mecmuası, Journal of the International Society for Oriental Research**, Volume 34, 1994, 558.

⁸² Speiser, 173.

⁸³ Muazzez İlmiye Çığ, Sumerlilerden Yahudilik, Hristiyanlık ve Müslümanlığa Ulaşan Etkiler ve Din Kitaplarına Giren Konular, **Bellekten**, Cilt: LVIII, Sayı: 223, Aralık 1994, 685.

⁸⁴ S. Langdon, **Excavations At Kish - Expedition to Mesopotamia**, Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1924, 120.

⁸⁵ H. R. Hall, M.A., F.S.A., **The Ancient History Of The Near East From The Earliest Times To The Battle Of Salamis**, London: Methuen & Co. Ltd, 1913, 174.

⁸⁶ Langdon, **Excavations At Kish - Expedition to Mesopotamia**, 120.

yurtlarda gelişebileceği düşüncesi üzerine temellendirilmiştir⁸⁷. Yükseklik olgusunu değerlendiren diğer bir yaklaşıma göre yüksek tepelerde tapınmalarının bir sonucu olarak düz arazide dikilen Zigguratlar Sumerlilerin kendileri için eski geleneği sürdürebilecekleri bir tarz olarak görülmüştür⁸⁸.

Sonuç olarak Sumerliler, başlangıçta Akadlılar ile birlikte anılarak Turanî olarak nitelendirilmişlerdir. Fakat daha sonradan bu görüş terk edilerek dil özellikleri dikkate alınmış ve her ikisi için ayrı sınıflandırma yapılmıştır. Yaygınlık kazanan görüşe göre Akadlılar, Sami ırkındandır. Sumerliler ise, dilleri Turanî dillerin özelliğine uygun olduğu belirtildiği halde, ya Sami Olmayan (non-Semitik) ya da yalıtık bir dil özelliği taşıyan ulus yahut toplum olarak değerlendirilmişlerdir.

20. yüzyılın sonuna doğru sürdürülen kazılar neticesinde Sumer kültürünün Türkistan (Orta Asya), İran ve Hint Yarımadası kültürleri ile iletişim ve etkileşim halinde olduğu fikri bugün ağırlık kazanmıştır.

1.3. Diğer Savlar

Sumerlilerin kökeni konusundaki Ural-Altay yahut Hint-Avrupa temelindeki değerlendirmelere bakılınca yaklaşımların dil odaklı olduğu görülür. Sumer dilini bahsi geçen bu dillerle benzer görmenin dışında, her hangi bir dille bağı olmayan kendi başına yalıtık, ayrı (isolated) gören bir anlayış da mevcuttur. Ayrıca, Asyadaki *lapis* yatakları üzerinden onları Asyalı gören fikirler de bulunur. Metin Gündüz, *Sumerlilerin Kökeni* başlığıyla verdiği yazısında Alessandro Re'nin lapis lazuli taşının kaynağını tartıştığı çalışmasına dayanarak Sumerlilerin çıkış yerinin lapis yataklarını barındıran Türkmenistan olduğunu ileri sürmüştür.⁸⁹

Ne olursa olsun Asyanın doğusundan Afrikaya ve Avrupaya kadar yayılan bir Sumer kültür etkisi mevcutken ve Sumerlinin konuşma dili hakkında bir bilgimiz yokken Sumerceyi izole kabul etmek acelece verilmiş bir hükümdür. Bu hüküm, bir bakıma Sumerli toplumunu da yalıtık/izole olarak kabul etmek anlamı taşır.

⁸⁷ Bkz. Woolley, 7-141.

⁸⁸ Woolley, 141.

⁸⁹ Metin Gündüz, The Origin of Sumerians —Re-Evaluation Following Remarkable Excavations at Turkmenistan Gonur Tepe and Other Sites, **Advances in Anthropology**, Vol.2, No.4, 2012, 221-23

1.4. Antropoloji ve Sumerliler

1.4.1. Antropoloji

Antropoloji, Latince *anthropos* ‘insan’ ile *logos/logia* ‘bilim’ kavramlarından türetilmiştir. Birleşik bir kelime olarak *insan bilimi* anlamına gelmektedir⁹⁰. Bir dal olarak bilimselleşmesinden bu yana içerik bakımından epeyce bir değişim geçiren Antropolojinin ortaya çıkışına ilişkin farklı görüşler vardır. Alexander Moore onu Avrupalıların kendi uygarlıklarını yaymaya başladıkları keşifler döneminde karşılaştıkları yabancı insan tiplerini ve farklı kültürleri tanıma çabasına dayandırır.⁹¹Rosalind Thomas ise onu, ilk yazarı varsaydığı Herodot’a dayandırmaktadır.⁹² Öte yandan Lutz, özellikle kültürel içerikli olmak üzere Antropolojiyi doğrudan Sumerliler zamanına bağlamaktadır.⁹³

Genel anlamda Antropoloji, tüm zamanların herhangi bir mekânındaki insanı inceleyen bilim dalıdır. İkelere oturtulmuş bir yaklaşımla ele alınıp bilim dalı olduktan sonra alt dallara ayrılmıştır⁹⁴. Günümüzde Avrupa’da ve Amerika kıtasının kuzeyinde, yani ABD’de ve Kanada’da, Antropolojiye farklı sınırlar çizilir. Antropoloji, adı geçen Kuzey Amerika ülkelerinde dört başlıkla incelenir. İçlerinden Kültürel Antropoloji, sınırları en geniş alt başlığı oluşturur. Kültürel çeşitlilik, kültürel genellemeler (cultural universals), sosyal yapının açıklanması, sembollerin yorumlanması gibi konularda bilgi üretir.⁹⁵

Çağımızın antropologları kafatası yapısı üzerine odaklanarak ırklar hakkında görüş sunan yaklaşımı eskimiş olarak değerlendirir. Onun yerine genetik değişkenleri kullanırlar.⁹⁶

⁹⁰ Fatma A. Demirel, Türkiye Antropolojisinin Tarihçesi ve Gelişimi Üzerine, **Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl 3, Sayı 4, 2011 Bahar, 128.

⁹¹ Alexander Moore, **Cultural Anthropology: The Field Study of Human Beings**, 2nd. Edition, San Diego- California: Collegiate Press, 1998, 22.

⁹² Rosalind Thomas, **Herodotus in Context: Ethnography, Science and the Art of Persuasion**, United Kingdom: Cambridge University Press, 2002, 1

⁹³ Henry F. Lutz, Sumerian and Anthropology, **American Anthropologist**, New Series, Vol. 29, No. 2, April 1927, Published by: Wiley <http://www.jstor.org/stable/661458>, 18 Ocak 2014.

⁹⁴ Moore, 22.

⁹⁵ Alan Bernard, **History and Theory in Anthropology**, United Kingdom: Cambridge University Press, 2004, 2-4.

⁹⁶ Stanley Rhine, Skeletal Criteria for Racial Attribution, **NAPA Bulletin 13 - Race, Ethnicity and Applied Bioanthropology**, Claire C. Gordon (ed.), American Anthropological Association, 1993, 54

1.4.2. Antropoloji Kapsamında Sumerliler

Sumerlilerin Antropolojisi deyince genelde konuya Fiziksel Antropoloji bakımından yaklaşıldığı göze çarpar. Günümüzde kabul edilen kapsamı düşünüldüğünde edebiyat, etnografya ve arkeoloji bağlamında yazılanların birçoğunun aslında antropoloji çerçevesinden değerlendirilebileceği halde mevcut durumun böyle olmadığı görülür. İlklerin uygarlığını yaratmış olarak tanımlanan Sumerliler'e sayıca çok olmamasına karşın antropoloji başlığıyla sosyal odaklı yaklaşan çalışmalar da yok değildir. Örneğin N. S. Kramer, onları 1963 yılında Fiziksel Antropoloji dışında kaleme alarak konuya Antropolojinin farklı bir penceresinden yaklaşmıştır. Böylece *Sumer Antropolojisi* başlığında, kafatası ölçüleri yahut fiziksel ölçüler üzerinde çakılı kalmanın dışına çıkmıştır.

Langdon Sumerlileri, kazılarda bulunan sınırlı sayıda kafatasına bakarak, tam benzemese de bir yanda proto-Mısır insanından saydığı uzun kafalı ve diğer yanda yuvarlak kafalı olmak üzere iki genel yapıda değerlendirmiştir. Yuvarlak kafataslarını da iki başlıkla ele almıştır: Batı grubu ve doğu grubu. Birincisinde "Alpine, Dinaric, Armenoid", ikincisinde farklı Mongoloid halklar bulunur.⁹⁷

Frankfort, brakisefal ve dolikosefal olmak üzere iki türden söz etmiştir. Fakat Diyala kazılarında çıkan heykelleri yorumlarken Sumer - Semitik odaklı görüşlerin dışına çıkarak brakisefal Armenoid ve Akdeniz (Mediterranean) tipi dolikosefal tanımlarını kullanmıştır. Kazılardan çıkan bazı bulgulara dayanarak Sumerlilerin karışık tipte bir halk olduğunu ileri sürmüştür.⁹⁸ Ayrıca, Sumer yurdu insanının genel olarak dolikosefal özellikte olduğunu, brakisefal varsayılan Sumerlinin aslında hiçbir zaman baskın bir tip olamadığını düşünmüştür.⁹⁹ Aynı konuda, Sir Artur Keith'e göre Sumerli kabul edilen Ur ile Semitik kabul edilen Kiş arasında hiçbir fark yoktur.¹⁰⁰

Sanat yapıtlarıyla betimlenen kısa kafalı Sumerli ile kazılardan çıkan uzun kafatasları üzerinden yapılan değerlendirmede Sumerlilerin geç dönemde Mezopotamya'ya geldiği ve yerli halkla karıştığı, fakat yerli halkın etnik yapısını değiştirecek bir

⁹⁷ Langdon, 123.

⁹⁸ Evans, 53.

⁹⁹ Soltysiak, 147.

¹⁰⁰ Soltysiak, 148.

çoğunluk oluşturmadıkları ileri sürülmüştür. Yuvarlak veya uzun yapılı kafataslarından başka iri diş yapısını hesaba katan bir görüş ise Sumerlileri Hindistan'a bağlamaktadır.¹⁰¹ J. M. Evans ise Asmar Hazinesi bulunduğundan sonra Sumerlilerin fiziksel antropolojisinin gözden düştüğünü yazar.¹⁰² (Ek 6)

A. Soltysiak, Fiziksel Antropoloji aracılığıyla Mezopotamya'nın nüfus yapısı hakkında bilgi vermeyi amaçlayan çalışmaların sınırlı olduğunu savunmuştur. Dolayısıyla O'nun düşüncesinde bu çalışmalar doyurucu olmaktan uzaktır. O'na göre insanın görünen yapısını ele alan antropologlar kafatası yapısı üzerine eğilmektense nüfusun sağlık durumu, beslenme alışkanlıkları, yerleşim özellikleri üzerinde durmalıdır.¹⁰³

1950'lerden sonra gelişen Nükleer Biyoloji, artık geleneksel çalışmalardan farklı veriler ortaya koymaktadır. Bu alanda Sumerlilere ait genetik ipuçlarını bulmayı amaçlayan bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu yönde iki makalenin sonuçlarını paylaşmak yerinde olacaktır.

Bunların birinde, günümüz Arap topluluklarının Sumerlilere benzediği öne sürülmüştür. J1-Page08 kesitindeki (branch) Y-kromozomlarının Güney Mezopotamya'da Sumerliliğin geliştiği evre ile günümüz arasında birbiriyle örtüşen veriyi sağladığı dile getirilmiştir. Buna göre, J1page08 yaklaşık 4 bin yıl önceki yerel bir yayılmaya işaret eder. Ayrıca, Irak'ın güneyindeki günümüz Arap nüfusunun Sumerliler ile aynı gen kodlarını paylaşmasının Sumerlilerin o bölgenin asıl halkı olduğuna da dalalet edeceği vurgulanmıştır. Öte yandan, genetik dizinler içinde azınlık değerinde olan B4, M, R2 ve U7 haplogrupları saptanmıştır. Fakat azınlık değerinde olsa bile B4 mtDNA'sının İran'da, Kırgızistan'da, Batı Sibirya'da, Vietnam'da, Kore'de görülmesi Güney Mezopotamya'nın gen bakımından Türkistan

¹⁰¹ Soltysiak, 148.

¹⁰² Evans, 55. Chicago Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü 1930'larda Irak'ın Diyala bölgesinde bir dizi kazı yürütmüştür. Seton Lloyd'un sorumlusu olduğu dönem kazılarında (1934) Er Hanedanlığı dönemine tarihlenen birçok yontu bulunmuştur. Yontular içinde, uzun sakallı ve elleri önde bağlı olarak şekil verilmiş olan heykelcikler Sumerlilerin kimliği tartışmasında kullanılmıştır. Kazı bulguları için bkz. Henri Frankfort, **Sculpture of the Third Millenium BC from Tell Asmar and Khafajah**, Volume XLIV, Chicago: The University of Chicago Press, 1939.

¹⁰³ Soltysiak, 154.

(Orta Asya) ve Doğu Asya bağlantısını ortaya koymaktadır.¹⁰⁴ Sözü edilen bu çalışmanın incelediği iskeletlerde azınlık oluşturduğu söylenen B4 alt grubu, Moğolistan'ın kuzeyinde bulunan Egyin Göl Vadisindeki mezarlardan (MÖ 3.yy – MS 2.yy) çıkan iskeletlerde %89'luk çoğunluğu oluşturduğu belirtilen alt gruplardan B4b¹⁰⁵ ile uyumaktadır.

Diğer yandan, ikinci çalışmada ise Suriye'de Fırat Irmağı kıyısında bulunan Terqa ve Tell Masaikh kazı alanından çıkan iskeletlerin mtDNA'sı değerlendirilmiş çok daha farklı sonuçlar ortaya konmuştur. Kazılar sırasında eski mezarlardan çıkarılan iskeletlerin genetik değerlerinin günümüz Suriye insanında görülmeyip Tibet'te, Himalayalar'da, Pakistan'da görülen M4b1, M49, M61 haplotype'leri ile örtüştüğü belirtilmiştir. Tell Masaikh'teki iskeletlerden biri MS 500-700, diğeri MS 200-300 yılları aralığına tarihlendirilmiştir. Eski yerleşim Terqa'daki (Tell Ashara) iki iskeletten biri MÖ 2650- 2450, diğeri MÖ 2200 – 1900 yılları aralığına tarihlendirilmiştir. Bu farklı tarihler, Mezopotamya'daki doğulu varlığının sürekliliğine dair bir ipucu olarak algılanmıştır.¹⁰⁶

Sonuç olarak, Sumerlilerin kim olduğuna ilişkin tam bir değerlendirme yapmak için eldeki genetik veriler şimdilik kısıtlıdır. Bununla birlikte mevcut bilgi değerlendirildiğinde doğudan batıya doğru gerçekleşen yayılmanın askeri, kültürel ve siyasal olmanın yanısıra genetik olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Fakat burada genetik yönden baskın, bütün alana yayılmış bir Sumerli düşünmek yanlış olabilir.

¹⁰⁴ Nadia Al-Zahery vd., "In search of the genetic footprints of Sumerians: a survey of Y-chromosome and mtDNA variation in the Marsh Arabs of Iraq", **BMC Evolutionary Biology**, Volume 11:288, Ekim 2011, 1-15. <http://www.biomedcentral.com/1471-2148/11/288>, 7 Ocak 2015.

¹⁰⁵ Christine Keyser-Tracqui, Eric Crubézy, Bertrand Ludes, Nuclear and Mitochondrial DNA Analysis of a 2,000-Year-Old Necropolis in the Egyin Gol Valley of Mongolia, **American Journal of Human Genetics**, Vol. 73, Issue 2, 2003, 258.

¹⁰⁶ Henryk W. Witas vd., mtDNA from the Early Bronze Age to the Roman Period Suggests a Genetic Link between the Indian Subcontinent and Mesopotamian Cradle of Civilization, **PLoS ONE**, Volume 8, Issue 9, September 2013. (doi:10.1371/journal.pone.0073682), 30 Temmuz 2015.

İKİNCİ BÖLÜM

SUMER VE TÜRK KÜLTÜRLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

Eski Çağ tarihinde kültürleri arkeolojik kazı çalışmaları neticesinde çıkacak eşyaya dayanarak açıklama geleneği vardır. Çünkü bilgi sağlayacak veri toprağın altındadır ve olduğu yerde bir elin onu tutmasını beklemektedir. Heykeller, duvar resimleri, renkli bezemeler, süsler, silahlar, kap kacak veya yapı kalıntıları gibi bulgular gündelik yaşamın içeriğine dair yorum yapabilmeyi kolaylaştırır. Yazılı vesikaların olduğu dönemler içinse bu daha kolaydır. Yine de eskiye gittikçe yazı yaygın değildir veya yazının kullanımı belli alanlarla sınırlıdır.

Sumer kültürü nasıl yönetici erkin ve halkın elinde bir düzeye erişti, gelişti ve yayıldıysa Türk kültürü için de aynı şey söz konusudur. Toplumun besleyip büyüttüğü kültür, siyasal düzen ile genel bir şekle bürünmüştür. Her iki kültürün de kendisini geliştirdiği bir çevresi, dili, yazını, inanç sistemi vardır. İşte, ortak soy etrafında yürüyen hanedanlıkların ve yönetimlerin sınırlar ötesi macerasını ihtiva eden Türk tarihinin sunduğu mekân bir yerde mutlaka Sumerli toprağıyla buluşmaktadır. Kaldı ki Sumerli kültürünü geliştirip omuzlarında yükseltenlerin de Mezopotamyanın yerlisi olmayışı Arkeolojinin ve Antropolojinin desteklediği bir kanıdır. Ekseriyetin görüşü onları geliştikleri coğrafyanın doğusuna veya kuzeyine bağlamaktadır. Bu durumda doğu, Orta Asya'ya, Tibet'e, Hindistan'a yahut Kafkaslar'a tekabül etmektedir. Böylece, coğrafyanın her iki kültür için ortak zemin oluşturduğu görülür.

2.1. İki Kültürün Yayılma Alanı ve Ortak Coğrafya

Bilindiği üzere Türklerin tarih sahnesine çıktıkları yurtları Orta Asyadadır. Belli bir dönemden itibaren Türkistan adıyla anılan bu topraklar, Sumerlilerin kültür sahasıyla çakışmaktadır. Üstelik bazı uzmanların ileri sürdüğü görüşler hesaba katılınca bu

çakışmanın yalnızca kültür temelli değil aynı zamanda yurt temelli olduğu anlaşılmaktadır.

Türklüğün tanımını yapmak, sabit ve sınırlı bir coğrafyada gelişip büyüyen başka milletlerin tanımını yapmak kadar kolay olmayabilir. Bunun nedeni, Türklerin dağıldığı alanların farklılığı ve genişliğidir.¹⁰⁷ Türkler için yalnız bir tür coğrafi bölge gösterilemez.¹⁰⁸ Bu yüzden soyca aynı olsa bile boyca başkalık gösteren isimler üzerinden yapılacak tanımlar, tarihi kaynakların cılızlaştığı ve Kazı Bilimine gereksinimin arttığı dönemler için ister istemez karmaşıklaşacaktır. Gelgelelim sahip olunan bilgi birikimi ve güncel teknoloji, böylesi karmaşık durumları yorumlamaya elverişli olanaklar sağlayabilmektedir.

Birkaç istisna durum dışında Türk topluluklarının hiç biri, asla aynı adla anılmamıştır.¹⁰⁹ ‘Türk’ denildiği zaman akla bir *ad* ile birlikte büyük bir *kültürel birlik* gelmektedir. O yüzden bu kavram Göktürk ile yan yana düşünüldüğünde özel bir ad niteliği göstermektedir. Başka başka mekânlarda ve zamanlarda yaşamın akışına yön vermiş İskit, Hun, Uygur, Hazar, Karahanlı, Selçuklu ve Osmanlı benzeri siyasi teşekküllerin içinde düşünüldüğünde ise o özel bir addan daha çok bir kültür birliği şeklinde algılanmaya uygunluk arzeder. Örneğin, Çin kaynakları birçok boy ismini farklı adlarla yazıya geçirmiştir. Buna rağmen onları Göktürklerle aynı dil ve kültüre sahip göstermektedir.¹¹⁰ Tabiki böylesi durumlarda kültür birliğinin veya bütünlüğünün içindeki değişik öğeleri bir arada tutup onun sürekliliğini sağlayan etken, yönetici erkin hüneri olmalıdır.

Tarihi bilgiye ve destânlara göre Türklerin en eski yurtlarının Balkaş, Aral ve Isık Göllerini kapsayan çevre olduğu belirtilmektedir.¹¹¹ Böyle olmasına karşın, Bozkır Kültürünün temeli üzerinde yükselip, at ve demir ile en eski zamanlarından itibaren

¹⁰⁷ Tuncer Baykara, Türklüğün En Eski Zamanları, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt I, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 372.

¹⁰⁸ Ziya Gökalp, **Türk Medeniyeti Tarihi**, 2. Baskı, İstanbul: Toker Yayınları, 1995, 11.

¹⁰⁹ Salim Koca, **Türk Kültürünün Temelleri-II**, 3. Baskı, Ankara: Kültür Yayınları, 2010, 54.

¹¹⁰ Baykara, 372.

¹¹¹ Osman Turan, **Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, 18. Baskı, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2009, 39.

yerleşiklerin üzerine hâkimiyet kuran Türkler¹¹² yukarıda belirtilen sınırların çok çok dışına taşmışlardır. O yüzden, başka çağlarda başka alanlar onların yurtları olmuştur.

Coğrafi isim olarak 6. yüzyılda Orta Asya ‘Türkiye’ adıyla bilinirken, 9. ve 10. yüzyılların Türkiyesi değişerek Volga’dan Orta Avrupa’ya kadar sokulan alan olmuştur. Sonradan, Türklerin adıyla anılan saha yine değişmiş 12. yüzyılın Türkiyesi Anadolu, 13. yüzyılın Türkiyesi ise Mısır ve Suriye’yi kapsamıştır.¹¹³

Yazımına 994’te başlanan¹¹⁴ Hudûdü’l-Âlem, onuncu yüzyılın Türk ülkelerini şöyle verir: Tibet Ülkesi, Toğuzguz Ülkesi, Yağma Ülkesi, Kırgız Ülkesi, Karluk Ülkesi, Çiğil Ülkesi, Tuhsi Ülkesi, Kimâk Ülkesi, Ğuz Ülkesi, Peçenek Ülkesi, Hıfçak Ülkesi ve Macar Ülkesi.¹¹⁵

Onüçüncü yüzyıla gelindiğinde Türk yurdu, dünyanın çeyreği olarak kayda geçecek biçimde Çin ve Hindistan sınırlarından Rum ve Rus ülkelerine dek yayılmıştır. Avrupalı gezginlerin gözüyle yine aynı çağlarda Büyük Turkia tanımı yapılır ki sınırlar bu kez Tuna’dan Altaylar’a kadar olan sahayı kapsar. Bu tanım içinde Kumanların yurdu (Kıpçak İli) ve Turkia adı verilen Selçuklu Anadolu’su da vardır.¹¹⁶ Bu yüzyıldan itibaren sınırları Afrika yönüne taşan bir de Devleti’t Türkiye (Memlûk Devleti)¹¹⁷ eklenir. Onunla da kalmayıp Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarında 16. yüzyılda hâkimiyet kuran Osmanlı Devleti, Asya dışında Türk nüfuzunu en geniş sınırına taşımıştır. O halde Türk yurdu en eski zamanlarından itibaren ya Sumerlilere komşudur ya Sumerli toprağıyla örtüşmüştür.

¹¹² İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 32. Basım, İstanbul: Ötüken Yay., Ekim 2011, 208-218.

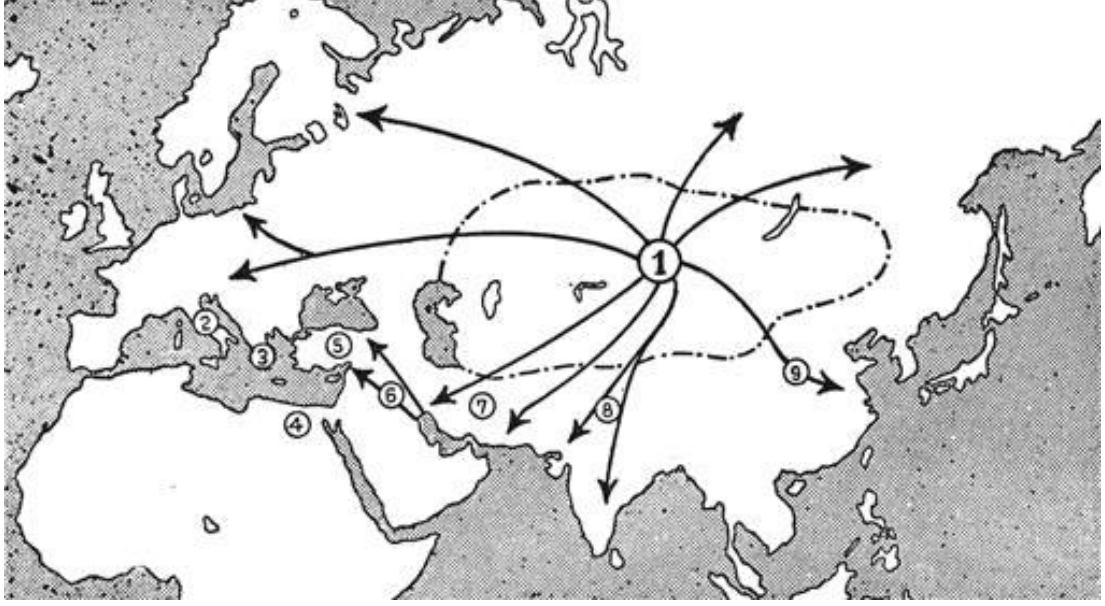
¹¹³ Kafesoğlu, 45.

¹¹⁴ V. Minorsky, **Hudûdü’l – Âlem Mine’l Meşrik İle’l Magrip**, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, İstanbul: Kitabevi Yay., 2008, XIV.

¹¹⁵ Minorsky, XVII.

¹¹⁶ Turan, 41.

¹¹⁷ İlyas Gökhan, Memlûk Devleti’nde Askerî Kölelik Hukuku, **Neşehir Barosu Dergisi**, Yıl 1, Sayı 1, Mart 2014, 142.

Şekil 1. Türklerin Anayurdu ve Etki Alanları
Kaynak: <http://www.ttk.gov.tr/index.php?Page=Sayfa&No=323>

İki kültür arasındaki coğrafi ilişkiyi genetik incelemelerin de desteklediği görülür. Orta Asya uluslarının yahut boylarının genlerini irdeleyen bir çalışmada Asya ile Avrupa insanının karışarak bugünkü yapısını almasında Orta Asya'nın köprü görevi gördüğü belirtilmiştir.¹¹⁸ Kazı bulgularına göre Türkmenistan'ın güneyi, MÖ 4. Bin'den 3. Bin'in başlarına uzanan zaman aralığında Orta Doğu ile doğrudan ilişkili olup onun üzerinde kültürel etkisini hissettiren en önemli merkezlerdendir.¹¹⁹ MÖ 3. Bin'e gelindiğinde daha önceki dönemlerin icatları ve insan toplulukların çevrelerine sağladığı uyum ile gerçekleşen yenilenme, Türklerin tarih sahnesine çıkış yeri olarak kayda geçen Asya'nın orta yerinde –Türkistan– yahut genelce kullanılan tabirle Orta Asya'da düzenli yerleşik hayatın toplumunu doğurmuştur.¹²⁰ Mezopotamya'da çıkan bulgular, Türkistan sınırlarındaki Altın Tepe kültür katmanlarının arkeolojik verileriyle karşılaştırıldığında düzenli yerleşimlerin öncülleri bakımından açıkça görülebilen benzerlikler göze çarpmaktadır. Altın Tepe, çömleklerden anlaşıldığına göre bir yandan Göksür tarzı bezeme örneklerini yerelde geliştirirken diğer yandan Mezopotamya'nın gözde kentlerinin gelişmişlik düzeyinde varlığını sürdürmektedir.

¹¹⁸ David Comas vd., Trading Genes Along the Silk Road: mtDNA Sequences and the Origin of Central Asian Populations, **The American Journal of Human Genetics**, Vol. 63, ABD, 1998, 1824-1838.

¹¹⁹ V.M. Masson, **Altın Depe**, Henry N. Michael (çev.), Philadelphia, The University Museum-University of Pensilvanya, 1988, 115.

¹²⁰ M. Tosi, S. Malek Shahmirzadi, M. A. Joyenda, The Bronze Age in Iran and Afghanistan, **History of Civilisations of Central Asia**, A. H. Dani, V. M. Masson (drl.), Volume I - The Dawn of Civilization: Earliest Times to 700 B.C., Paris: UNESCO Publishing, 1992, 196

Mimarideki benzerlikler zigguratlarda, şehir kapılarını destekleyen kapı kulelerinde ve anıtsal yapıları kuşatan sade duvarların görünüm bakımından zenginleştirilmesinde ve katlı sıva ile güçlendirilmesinde görülebilir.¹²¹

Öte taraftan, sulu tarım yalnızca Sumerliler yoluyla iyi bildiğimiz Mezopotamya’da değil, MÖ 6. Bin gibi erken bir dönemde Orta Asyanın güney batısında uygulanmıştır.¹²² Böylelikle, Cilalı Taş Çağında dahi iki coğrafya arasında medeniyetin en calıcı atılımları bakımından bir ortaklık olduğu sezilir. Sadece sulama ile sınırlı olmayan bu ortaklık belli ki kültürün somut algısında dahi gözlenir. Mesela, Göksur Havzasındaki eski yerleşim yerlerinde bulunan yumru omuzları, iri göğüsleri ve dudakları olan oturur vaziyetteki yayvan kadın heykelcikleri (yontuları) Halaf kültürünün örneklerine benzer.¹²³

İki medeniyetin geliştikleri bu coğrafyalarda konuşulan dillerin de ortaklıkları bulunur. Fritz Hommel, Sumerlilerin Türk-Tatar-Moğol toplumunun dili ile sıkı benzerliği olan bir dili konuştuğunu ortaya koymuştur. O bunu ileri sürerken ‘Turan’daki Türk-Tatar-Moğol toplumlarının Sumer yurdunun en yakın komşuları olduğunu belirtmiştir.¹²⁴

Daha ihtiyatlı olmakla birlikte benzer olan başka bir görüşe göreyse coğrafi bakımdan Sumercenin, Ural ve Dravidian dil bölgeleri arasında bulunmasından yola çıkılarak Sumerce ile Ural Altay dilleri arasında bir bağlantı bulunabileceği dile getirilmiştir.¹²⁵

¹²¹ Masson, 112. Şehirlerin giriş kapısının yanlarında dört köşeli olarak yükselen iki devasa pylon (kule) vardır.

¹²² Maurits van Loon, Sredniaia Aziia i Drevnii Vostok "Central Asia and the Ancient Orient" by Vadim Mikhailovich Masson – Review, **Journal of Near Eastern Studies**, Vol.30, No.3, July 1971, 227. (<http://www.jstor.org/stable/543610>, 19 Ocak 2015).

¹²³ Loon, 228.

¹²⁴ Hommel, 352.

¹²⁵ Andras Zakar, Sumerian-Ural-Altaic Affiliations: Mridula Adenwala Durbin’in Yorumu, **Current Anthropology**, Vol. 12, No. 2, April 1971, 216.

Şekil 2. Sumer ve Sumerli Kentleri

Kaynak: <http://www.ancient.eu/article/71/>

2.2. Yönetim Sistemi

Sumerli toprağında çıkan ilk uygar toplumsal örgütlenmelerin kent devletleri biçiminde geliştiği kabul edilir. Kentlerin koruyucu tanrıları ya da tanrıçaları kent mülkünün sahibiydi. Bu mülkün içinde en görkemli yapılar tapınaklar idi. Tanrı veya tanrılara ayrılan bu mabedlerin yönetimini din adamları üstleniyordu. Din adamlarının başı olan bir rahip yönetici aynı zamanda devletin de başı sayılıyordu.¹²⁶

Nüfus artışı ve kentlerin ortaya çıkması ister istemez Er Hanedanlar (ED) döneminde, MÖ 4. Bin'in sonlarına doğru, Sumer toplum yapısının değişmesine yol açmıştır. Bu dönemde hem dine odaklanmayan laik hem kutsala dayalı dini yönetim usülleri birlikte gelişmiştir.¹²⁷

¹²⁶ Alâeddin Şenel, **Siyasal Düşünceler Tarihi**, Kısaltılmış ve Gözden Geçirilmiş 5. Basım, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2014, 50.

¹²⁷ Jane R. McIntosh, **Ancient Mesopotamia/New Perspectives**, California, ABC-CLIO, 2005, 173.

Kent devletlerinin aralarında su veya toprak yüzünden çıkan anlaşmazlıklar veya kent devletleri ile onlara saldıran göçebe kavimlerin savaş durumu askerlerin yönetimdeki elini güçlendirmiştir. Böylece bir zaman sonra asker ile sivil idarenin arası açılmıştır. İki güç arasındaki mücadele, ihtişamı tapınakları geçen sarayların yapılması ile sonuçlanmıştır. Yani yönetimi artık asker ele geçirmiştir.¹²⁸ MÖ nerdeyse 4. Bin ortalarında din adamlarının oluşturduğu seçkinlerin sistemi 26. yüzyıldan itibaren askerin denetimine girmiştir.¹²⁹

Genelde din Sumerlilerin siyasetinin temel unsuru gibi değerlendirilir. Fakat halk üzerinde nüfuz sahibi olarak tapınağın her ne kadar kendine bağladığı hatırı sayılır toprağı bulunsa da öte tarafta onunla siyasi erki paylaşan ve hatta tapınaktan daha çok toprağı hükmeden bir saray vardır.¹³⁰ Bu yüzden aslında iki güç arasında sürekli bir mücadele vardır. Kralların tanrının temsilcisi olarak taht sahibi olmaları bu mücadele içinde değerlendirilecek olursa sarayın yönetimdeki konumu herhalde daha iyi anlaşılır.

Genel olarak, Sumer yurdunun en eski yönetim biçiminde hürlerden oluşan bir meclis; bu meclisin ülkenin güncel sorunları veya işlerini görmesi için sorumluluk verdiği bir yaşlılar meclisi; yaşlılar meclisinin olağanüstü durumlarda belli bir süre için seçtiğı bir kral bulunuyordu. Yönetimin en üst kademesinde kral, tanrılar ve tanrılara adanmış mabetler birleştirici bir güçtü. Fakat Sumer toplumunda ilk yapılanma bir aşiret etrafında birleşmeye değil bir yerleşim yeri üzerinden bağıllık oluşturmaya dayanır.¹³¹ Yani, akrabalık değil hemşehrilik veya yurttaşlık anlayışı baskındır. Bu hemşehrilik öyle bir tutkunluk hali ortaya çıkarmıştır ki *kültürleri ve dilleri aynı olsa bile kent devletlerindeki yurttaşlar ve yöneticiler için diğerlerinden bağımsız birer ekonomik ve siyasi güç olma durumunu muhafaza etmek*¹³² öncelik

¹²⁸ Şenel, 50.

¹²⁹ Seth F. C. Richardson, Mesopotamia and the New Military History, **Recent Directions in the Military History of the Ancient World**, California: Regina Books, 2011, 17.

¹³⁰ McIntosh, 173.

¹³¹ Henri Frankfort, **Kingship and The Gods / A Study of Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society & Nature**, Chicago ve London: The University of Chicago Press, 1948, 215.

¹³² Anthony Giddens, **The Nation-State and Violence: Contemporary Critique of Historical Materialism**, Volume 2, Berkeley - Los Angeles: University of California Press, 1987, 40.

olmuştur. Bu yapılanma içinde MÖ 2000'li yılların Sumer ailesi çoğunlukla ebeveynlerin ve evlenmemiş çocukların birlikte yaşadığı çekirdek ailedir.¹³³

Şüphesiz kralın bireyler üzerinde tam bir hükmü vardı ve o bu gücü monarşi düzeninden alıyordu. Fakat ekonomik, sosyal, siyasi veya askeri alanda kralın sözü geçse de köy gibi küçük yerleşim yerlerinde toplumun yönetiminden kendi aralarında oluşturdukları bir heyet ile bu heyete seçtikleri başkan sorumluydu.¹³⁴ Köylerden büyük yerleşim yerlerinde, kasabalarda, toplumu idare eden sunken (Akadca'da puhrum) adlı meclis bulunurdu.¹³⁵

Aksakal meclisi denilebilecek kurulu oluşturan yaşlılar, toplum içinde söz sahibi kişiler olmanın yanında aile reisidirler. Onların ailenin başı olmaları *abba* sözcüğünden anlaşılmaktadır.¹³⁶ Hem 'adda, atta' hem 'aba' hem de 'aya' şeklinde görülebilen Sumercedeki bu abba kelimesi "baba" demektir.¹³⁷ İşte o babalar kararlarını oy birliğiyle alıyorlardı. Kesin bir karara varmanın yolu tabî ki diğerlerini ikna etmekten geçiyordu.¹³⁸ Babaların dışında meclis veya topluluk başkanı, öncü anlamına gelen bir de *era3* okunuşlu |GA₂×ME+EN| bulunur.¹³⁹ Böylece, Sumerlilerin MÖ 3 Bin'den itibaren siyasi yapılanmanın ve hukukun temelini attığından söz etmek mümkündür. Üstelik Yaşlılar Meclisi'nin varlığı, yazının daha resim yazısı (piktografik) düzeyinde görüldüğü döneme gider.¹⁴⁰

Adlarını sıkça kent devletleri ile duymaya alışık olduğumuz Sumerlilerin yerelde özerk yönetimler oluşturmaları, kendi aralarında ulus bilincinin olmadığı şeklinde yorumlanamaz. Sumerlinin birlik bilincini yansıtmaması açısından şu beyit örnek olarak değerlendirilebilir:

¹³³ Daniel T. Potts, **Mesopotamian Civilisation**, London: The Athlone Press, 1997, 208.

¹³⁴ McIntosh, 181.

¹³⁵ McIntosh, 181. Ayrıca bkz. ETCSL'de URU×BAR = unken, ukkin; ePSD'de ise |URU×BAR| = unkin şekilleriyle geçmektedir.

¹³⁶ Frankfort, **Kingship and The Gods**, 215.

¹³⁷ Bu sözün her üç şekli için bkz. ePSD-Pensilvanya Üniversitesi Sumerce Sözlüğü... Sumercedeki 'aya' sözü zamanla [G] ses değişimi ile ağa olmaya müsait olup, *ağa* sözcüğü Türkçe'de baba anlamında kullanılan kelimelerdendir. Türkçe *ağa* için bkz. Yuriy Vasiliev(Cargıstay), **Türkçe-Sahaca (Yakutça)** Sözlük, TDK, Ankara, 1995, 23.

¹³⁸ Frankfort, **Kingship and The Gods**, 216.

¹³⁹ ePSD, 15 Ocak 2016.

¹⁴⁰ Emin Bilgiç, **Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An'anesi**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi Cilt: 21, Sayı: 3,4, 1963, 104.

“...Bütün evren, birlik içindeki insanlar
Tek dilde Enlil’e övgüler sundu”¹⁴¹

Buradaki evren, İncil’de kullanılan *yerleşilen yer, dünya anlamındaki Yunanca oikoumene*¹⁴² kelimesiyle Roma sınırlarının kastedilişini andırır. Havarilerin İşleri’nde (17:31) geçip dünya anlamına gelen bu ifade orada Roma İmparatorluğu sınırlarına denk düşer.¹⁴³ Muhtemelen Sumerliler de *bütün evren* tabiri ile Sumerli yurtlarında yaşayanları kastetmiştir. Çünkü her kentin tanrısı olmasına karşın, Nippur ile özdeşleşen Enlil bütün Sumer kentlerinin baş tacı, baş ilahı olmuştur.¹⁴⁴ Öyleyse saray nüfuzunun derinliğine rağmen dinin Sumer toplumunda etkili ve bağlayıcı unsur olduğu da göz önünde tutulmalıdır.

Oldukça gelişkin bir devlet sistemi kuran Sumerlilerin elbette bir tek kral veya din adamlarından oluşan yönetim kadrosu yoktur. Seçilen kralın yanında yönetim danışmanlığı pozisyonunda *sangu mah* denilen din adamı ve ensi bulunurdu.¹⁴⁵ Ayrıca, III. Ur hanedanlığı döneminde ensilere *şagina* adı verilen birer askeri yönetici eşlik etmiştir.¹⁴⁶

Devlet ve toplum düzeninin sağlıklı işlemesi için iş bölümü yaparak görevlendirme anlayışının Sumerlilerde ileri düzeyde olduğu gözleniyor. Sumer yazıcıları, toplumda farklı ünvanlar kullanıldığına dair kil tabletler yoluyla bilgi verir: *I-ra-ra, ka-gur, kus, ma-lah-gal, nu-banda, sa-du, hazanum* ve *sanga*. Bunlar sırasıyla “hoş koku üreticisi, çoban/seyis, ambar yöneticisi, denizci başı, yaver, kayıt tutucu, köy/kasabanın baş yöneticisi, tapınağın baş yöneticisi” anlamlarındadır. Farklı olarak, III. Ur döneminde orta ve düşük düzeyli bürokratlara verilen genel bir ad olarak *dub-sar*¹⁴⁷ vardır.

¹⁴¹ Frankfort, **Kingship and The Gods**, 216.

¹⁴² <http://dictionary.reference.com/browse/ecumenical>, 30 Temmuz 2015.

¹⁴³ Thomas E. FitzGerald, **The Ecumenical Movement: An Introductory History**, USA, Praeger Publishers, 2004, 3.

¹⁴⁴ Frankfort, **Kingship and The Gods**, 216.

¹⁴⁵ Frankfort, **Kingship and The Gods**, 221.

¹⁴⁶ McIntosh, 176. Şagina için ayrıca bkz. ePSD: şakkan “general” anlamındadır.

¹⁴⁷ Piotr Michalowski, Charisma and Control: On Continuity and Change in Early Mesopotamian Bureaucratic Systems, **The Organisation of Power/Aspects of Bureaucracy in the Ancient Near East (Studies in Ancient Oriental Civilization: 46)**, Robert D. Biggs ve McGuire Gibson (drl.), Revised 2nd

Bu noktada bir karşılaştırma yapmak gerekirse işe aileden başlamak uygun düşecektir. Çünkü eski zamanların Türk ailesini kuran eşlerden erkeği anlatan sözcük aynı zamanda ailelerin birliğini kuran yöneticiyi anlatmak için kullanılmıştır. Başka toplumlarda da görüleceği gibi Türk toplumunda aile toplumsal yapının çekirdeği konumundadır.¹⁴⁸ Bu çekirdek yapıyı kuran baba ve anne kelimelerinin 9. yüzyıldan önce *kang* ve *ög* şekillerinde geçtiği bilinmektedir. Öyle ki aile, ordu ile birlikte siyasi teşekkül içinde Türk devletinin iki temel toplumsal birliğinden biri durumundadır.¹⁴⁹ Eski Türkçe’de baba yerine kullanılan *kaŋ*¹⁵⁰ kelimesi Orhun Yazıtlarının muhtelif yerlerinde görülmektedir.

Bilge Kağan Yazıtı, Doğu Yüzü

“... Türk halkı yok olmasın diye; halk, olsun diye **kaŋım** İltiş kaganı (ve) ögüm İlbilge Hatun’u göğün tepesinde tutup...” (BK D10 // Bilge Kağan Yazıtı, Doğu Yüzü, 10. Satır)¹⁵¹ “**Kaŋım** kagan bunca... halkı... ‘Babam hakan bunca...halkı...’ (BK D12)”¹⁵²

Kaŋ sözcüğü aynı zamanda ‘merhametli babamız’ demek olan ‘yarlakançuçı kaŋımız’ örneğinde Tanrı’yı anlatmak için kullanılmıştır.¹⁵³ Dikkat edilirse literatüre *lugal* biçiminde alınıp doğruluğu bu şekilde kabul edilmiş olmasına rağmen Sumercedeki hece dizilişiyle *lugal* değil de GAL.LU olan sözün anlamlarından biri bugün İngilizce’de Tanrı demek için veya Hz. İsa için kullanılan *lord* kelimesi ile karşılanmaktadır.¹⁵⁴ Göklerin veya yerin krallığı meselesinde kullanılan bu İngilizce kelimenin gösterdiği GAL.LU aslında iki ayrı söz biriminden meydana gelmektedir. Bunlar GAL ve LU sözleri veya heceleridir. Dolayısıyla Sumercedeki kal (=gal) ve Türkçedeki kaŋ arasındaki benzerlik gözden kaçmaz. Diğer yandan LU

Edition, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago - Illinois, 1991, 51. Unvanlar içinde “kayıt tutucu” **sa-du** diğer anlamıyla “yoldaş” Türkçedeki sağdıç /sa:dıç/ ile aynı anlamdadır. Bkz. ePSD ve DLT I, 455.

¹⁴⁸ Kafesoğlu, 219.

¹⁴⁹ Kafesoğlu, 221.

¹⁵⁰ Sir Gerard Clauson, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, London, Oxford University Press, 1972, 630.

¹⁵¹ Talat Tekin, **Orhon Yazıtları**, 5. Baskı, Ankara, TDK, 2014, 53.

¹⁵² Tekin, **Orhon Yazıtları**, 55.

¹⁵³ Clauson, 630.

¹⁵⁴ ePSD, 25 Haziran 2015.

kelimesi insan anlamına gelmektedir ki Türkçe’de argo dâhilinde değerlendirilen lan, la, lo kelimeleri “adam, insan” anlamlarında kullanılmaktadır.

Diğer bir kelime de “görevli, rütbeli, memur, subay” anlamlarındaki saĝĝa kelimesidir. ePSD’de saĝĝa dışında sanga, saĝaş ve sangu olarak da geçen söz Orhun Yazıtlarında geçen ‘sengün’ü akla getirmektedir. Sangu pekâlâ Orhun Kitabelerinde geçen sengün olabilir. Hatırlanacağı üzere bu kelime yazıtlarda birden fazla yerde geçmektedir.

Kül Tigin Yazıtı Kuzey Yüzü¹⁵⁵

KT-K11: ...“Yaşçı (ve) ağlayıcı (olarak) Kıtay ve Tatabı halkları (temsilcilerinin) başında”... KT-K12: “**general Udar** [=Udar señün > sengün] geldi. Çin imparatorundan (onun temsilcisi olarak) İşiyi Likeng geldi; binlerce ipekli kumaş, altın (ve) gümüş (eşyayı) gereğinden fazla getirdi. Tibet Hakanından (onun temsilcisi olarak) Bölün geldi. Geride, gün batısından Soğdlar, İranlılar (ve) Buhara şehri halkından **general Nek** [=Nek señün] (ve) oğul Tarkan geldi.”¹⁵⁶

En eski ED IIIa, ED IIIb dönemlerinde görülen ve Sumerce Sözlüğe Akadcadaki şangû okunuşuna benzer biçimde sanga, sangu, saĝaş okunuşları ile birlikte aktarılan **saĝĝa** sözü işareti ile gösterilmektedir ve işaret listesinde ŠID değerindedir.¹⁵⁷ Saĝ veya saĝĝa bu ŠID hecesinin okunuşlarından yalnızca birer tanesidir.¹⁵⁸ ŠID sözü ise Türkçedeki **şad** sözcüğüne yakın durmaktadır. Orhun Yazıtlarında: *İki Şad başta olmak üzere*¹⁵⁹, *Tarduş halkı üzerine Şad idim*¹⁶⁰, *Kardeşim Kül Tigin ile, iki Şad ile birlikte*¹⁶¹ örneklerinde görüldüğü biçimde Türk Devletinin batı kısmının başkanını adlandırmak için *yüksek bir ünvan*¹⁶² olarak kullanılmıştır. ePSD’nin verdiği bilgiye bakılırsa bu Sumerce söz zamanla |GAR.ŠID| ve |ŠID.GAR|

¹⁵⁵ Tekin, **Orhon Yazıtları**, 36-39.

¹⁵⁶ Tekin, **Orhon Yazıtları**, 39.

¹⁵⁷ ePSD.

¹⁵⁸ <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/edition2/signlist.php>, 6 Nisan 2015.

¹⁵⁹ Tekin, **Orhon Yazıtları**, 39.

¹⁶⁰ Tekin, **Orhon Yazıtları**, 29.

¹⁶¹ Tekin, **Orhon Yazıtları**, 29.

¹⁶² Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, 45. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, Ağustos 2011, 112.

𒂗𒂗 biçimlerinde görülmüştür. “Büyük” anlamını barındıran GAR kelimesi ŠID ile birlikte yan yana “büyük yönetici” anlamını veriyor olarak değerlendirilebilir. İşte Türk kültüründe görülen iki ünvan, SANGU ve ŠID olarak Sumerce’de karşımıza çıkmaktadır.

İlk Türkçe’nin bir *r* ve *l* dili olup zamanla ikiye ayrıldığı bu kollardan birinin *z* ve *ş* diline dönüştüğü diğer kolun ise ilk dönemdeki *r* ve *l* dili özelliğinde kaldığı¹⁶³ hesaba katılırsa benzer dil olaylarının aynı coğrafyada büyüyen iki kültürde ortak veya benzer olması ihtimali yok sayılamaz. Günümüz Türk dillerinin Çuvaşça dışındaki bütün üyeleri *z* ve *ş* dil kolunda, bir tek Çuvaşça en eski ayrılma zamanındaki gibi *r* ve *l* kolunda değerlendirilmektedir.¹⁶⁴ Bu yüzden hiç değilse aynı anlamda kullanıldığı görülen GAL ve GAR “büyük” sözcüklerinin son seslerinde bulunan *l*, *r* seslerinin ilk Türkçe dönemlerinde Sumerce ile ortak bir yapı sergilediği bile kayda değerdir.¹⁶⁵

2.3. Din ve İnanç Sistemi

Sumer dini entellektüel, pratik ve estetik olmak üzere 3 düzeyde gelişmiştir. Bunların birincisi, Sumer bilgelerinin ve düşünürlerinin ortaya koyduğu kozmogoni ve teolojidir. İkincisi, Sumer rahiplerinin ve inanç önderlerinin, dinî temelde öncülük ettiği, hem tanrıları hoşnut etmeye hem de insanların tanrılara karşı taşıdığı saygıyı

¹⁶³ Talat Tekin, Mehmet Ölmez, **Türk Dilleri: Giriş**, İstanbul: Simurg Yayınları, 2003, 11.

¹⁶⁴ Tekin ve Ölmez, 11.

¹⁶⁵ GAL sözcüğünden başka büyük “great” anlamına gelen ayrıca bir GAR.MAH 𒂗𒂗 niğ₂-mah sözcüğü vardır. Eğer buradaki MAH sonraki devirlerde eklenmiş ise /l/ > /r/ ses değişimi veya lehçe farkı ile Sumerce GAL’ın GAR olma durumu vardır. Bkz. niğmah ve mah için ePSD, 06 Temmuz 2015. Ayrıca l > r ses değişimi için bkz. Marie Louise Thomsen, **The Sumerian Language - An Introduction to Its History and Grammatical Structure**, 3. Baskı, Copenhagen: Akademisk Forlag Yay, 1984, 45. *Büyük* anlamı barındıran Sumerce kelimeler taranınca ortaya bir de *gur* çıkıyor. O halde lehçe farkı ve ünlü değişimi ile |GAR|’ın *gur*₄ (kur₄) olma ihtimali de vardır. Çünkü ePSD, *gur*₄ sözünü de kalın(laşmak), büyük(lenmek), büyük hissetmek anlamında vermiştir. Akadca karşılıkları ise *ebû*, *rabû* veya *kabru* kelimeleridir. Tabi buradaki Akadca kabru kelimesi yine Sami dil ailesinden Arapçadaki *kibir* sözünü canlandırır. Türkçede kibirlenmek, “büyüklenmek”; büyüklenmek “gururlanmak” değil midir? Öte yandan Sumercedeki *gur*₄ 𒂗𒂗 “gururlanmak” sözcüğünün LAGAB değeri de yine Türkçede görülen başka bir kelimeye benzemektedir. O da kibir ile ilgili olarak Azerbaycan Türkçesindeki lovğa “gurur”, Türkiye Türkçesindeki lavgar “geveze, alay, küçümseme” sözcüğüdür. Sonuçta, farklı yazılışları olan heceler gal/gar/gur gibi bir değişim geçirmiş olabilir. Sumerliler sesleri harflerle göstermediği için böyle bir olasılık vardır. Bu, şive farkından veya farklı dönemde farklı hece işaretinin kullanılmış olmasından kaynaklanabilir. Tersini düşünmek için en azından elde Sumerlilerin tüm ülkede kullandıklarını bildiğimiz bir imla kılavuzunun olması gerekir.

ve sevgiyi gösterişle yansıtmaya yarayan törenler, ayinler ve sembollerdir. Üçüncüsü ise okuma yazma bilmeyen şairlerden ve ozanlardan çiviyazısı okullarının söz ustalarına aktarılan mitolojidir.¹⁶⁶ Bununla beraber en eski MÖ üçüncü bin yıldan kalma belgelerde geçen dinî bilginin daha eski dönemlerin inancını yansıttığı düşünülmektedir.¹⁶⁷

“Tanrı-şeytan, tek tanrılı-çok tanrılı, din-büyü, yazgı-doğaüstü” gibi günümüzde zıtlıklarla kurulan ilişkilere pek uymadığı için Mezopotamya inançlarını tanımlamak kolay değildir.¹⁶⁸ Buna karşın eldeki veriler, Sumerli bilgelerin kendilerinden sonra gelen bütün Yakındoğu halklarının inanç sistemini etkileyecek derinlikte geliştirdikleri evren ve evrenin işleyişine dair fikirleri hakkında gerekli bilgiyi sağlayacak düzeydedir. Sahip olduğumuz bilgiye göre onların gözünde, evren deyince her şeyden önce gök ve yer akla geliyordu. Evreni *gök-yer* anlamlarıyla *an-ki* karşılıyordu. Altta düz bir disk şeklinde dünya; onun üzerinde büyük bir boşluk vardı. Bu boşluğun üzeri ise ne olduğu daha tam olarak saptanamamış katı bir yüzeyle kaplanmıştı. Ayrıca, var olma koşulunda her şeyin başlangıcı, bir ilki olduğuna göre tasavvur edilen bu düzenin de bir ilki olmuştur. İşte ilk olan *denizdir*.¹⁶⁹

Sumerlilere göre yerde, gökte, denizde ve havada bulunan bütün cisimler veya kültür nesnelere, insana benzeyen fakat insanüstü nitelikteki varlıkların denetimindedir. Gök cisimleri, yel, kasırga, dağ, ırmak, devlet, tarla, kanal, kazma gibi gökte, havada, yerde ne varsa hepsi bir düzene bağlı idi. Kozmosu oluşturan karmaşık yapının içinde düzenin devamlılığını sağlayan ve gözle görülmeyen insanüstü varlıklar bulunmaktaydı. Ölümsüz olan bu varlıkların her biri Sumerli dilindeki karşılığıyla **dingir**¹⁷⁰ kelimesiyle ifade edilmekteydi. Dingir, Türkçede geçen ‘Tanrı/Tengri’ sözcüğünün kullanıldığı anlam ile kullanılmıştır. Bunda hiç de tesadüfmüş gibi gözükmeyen bir denklik söz konusudur.

¹⁶⁶ Kramer, **Sumerliler**, 152.

¹⁶⁷ Mircea Eliade, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi / Taş Devrinden Eleusis Mysteria’larına**, Ali Berktaş (çev.), Cilt I, İstanbul: Kalcı Yay., Nisan 2003, 78.

¹⁶⁸ Walter Farber, *Witchcraft, Magic and Divination in Ancient Mesopotamia*, **Civilizations of the Ancient Near East**, (ed.: Jack M. Sasson), Volume III, Charles Scribner’s Sons, New York, 1995, 1895.

¹⁶⁹ Kramer, **Sumerliler**, 152-153.

¹⁷⁰ Kramer, **Sumerliler**, 154-155.

Resim yazılarıyla düşüncenin kalıcılaştırıldığı dönemden itibaren semavi kudreti ifade eden dingir sözü, ✨ işareti ile tanımlanmıştır. *Sözlüklere göre bu belirtecin tam karşılığı "gökyüzü"*¹⁷¹ olmanın yanısıra "ilah"tır. Tengri kelimesi de Orhun kitabelerinde *hem tanrı hem gökyüzü*¹⁷² anlamında kullanılmıştır. Bunun yanında Kiengi (Sumerli) dilinde yukarıdaki işaret ile gösterilen dingir, erillik-dişilik niteliği yüklenmeden, hem tanrı hem tanrıça kavramlarının niteleyicisidir. Bu yüzden Arapçadaki ilah ve ilahe, Akadcadaki *ilu* "ilah" ve *iltu* "ilahe" kelimelerinin ortaya koyduğu cinsiyet farkı **dingir** için söz konusu değildir. Onun yeri eski Türk inancında *tanrı* kelimesinin tuttuğu yerle aynıdır.

“En geç MÖ 3. bin yılın ortalarında Sumerliler arasında, en azından ismen, yüzlerce ilahın mevcut olduğunu biliyoruz. Bunların çoğunun isimlerini yalnızca okullarda derlenen listelerden değil aynı zamanda tabletlere yazılmış kurban listelerinden ve X’in bir tanrının ismini temsil ettiği “X bir çobandır”, “X’in büyük bir yüreği vardır”, “X gibi olan”, “X’in hizmetkârı”, “X’in adamı”, “sevgili X”, “X bana verdi” biçimlerinde geçen özel isimlerden biliyoruz. Bu tanrılardan çoğu ikinci derecededir. Yani belli başlı tanrılara insan modeline göre yakıştırılan eşler, çocuklar ve hizmetkârlardır.”¹⁷³

Genel olarak bakıldığında eldeki veriler Sumer panteonunun, başında kral olan bir topluluk gibi algılandığını gösteriyor. Yaratıcı yedi tanrı ile bundan başka elli tanrı en önemli kümeyi oluşturuyordu. Burada tanrılar arasındaki en ayırt edici farkın yaratıcılık olduğunu belirtmek gerek. Panteondaki tanrılardan kimisi yaratıcı özellikteyken kimisinin böyle bir özelliği yoktur. Yer, gök, hava ve deniz evrenin temel öğeleri olmakla beraber bu öğeleri denetleyenler “yönetici tanrı” olmuştur¹⁷⁴. Yüzlerce ilahın en önemli dördünü oluşturan bu yönetici tanrılar gök tanrısı *An*, hava tanrısı *Enlil*, su tanrısı *Enki* ve büyük ana tanrıça *Ninhursag* idi. Yıl boyunca saygı gösterileriyle ve dualarla yukarıda adı görülenler de dâhil olmak üzere çok sayıda tanrıya ibadet edilmiş, onlara kurbanlar sunulmuştur. Yüzlerce Sumer

¹⁷¹ Eliade, 79.

¹⁷² Tekin, *Orhon Yazıtları*, 173.

¹⁷³ Kramer, *Sumerliler*, 159

¹⁷⁴ Kramer, *Sumerliler*, 155.

tanrısına tapıldığı bilinse de “Gök tanrısı An’ın bir zamanlar Sumerliler tarafından panteondaki en yüce hükümdar olarak kabul edildiğine inanmak için pek çok neden bulunmaktadır. Ama yaklaşık MÖ 2500’e kadar giden mevcut kaynaklarda, panteonun önderi olarak onun yerini hava tanrısı Enlil almış gibi görünmektedir. An’ın asıl tapınma mekânının bulunduğu kent devleti Erek (Uruk) idi.”¹⁷⁵ Uruk ile özdeşleştirilen Gök tanrısı An’ın yerini hava tanrısı Enlil’in alması ise Sumerlilerin kültür göçlerinin bir neticesi olabilir. Yaygın görüşle, Sumerliler Yakın Doğu’ya dağ kültürüyle gelip yerleştiğine göre belki bu göçmen kitlenin yüzleştiği yeni coğrafi şartlar, siyasi durum, iklim ve tarım ihtiyacı onları doğrudan gök tanrısı yerine mevsimleri değiştirdiği düşünülen hava tanrısına yöneltmiştir. Schmökel, bu öncü uygarlığın dini konusunda şöyle der: “Bize intikal eden metinlerde, herşeyden önce hâkim sınıfın - ilahi hükümdarların, kralların, memurların ve papazların beyanları ile karşılaşırız. Bunun anlamı ise, hükümet ve dinin dayanakları demektir. Böylece onların dini tutumları tesbit edilmiş ve resmi bir duruma getirilmiş olmaktadır. Sumer Dini'nin birçok faaliyetini; resmi bir dindarlık yaratan ve onun icaplarını talep eden bir devlet dini olarak değerlendirirsek, yaklaşık olarak doğru bir görüşe kavuşmuş olabiliriz.”¹⁷⁶

Ne var ki doğrudan kralları, rahipleri ve mabetleri ilgilendiren resmi dinin yanında bir de yaşamı doğa ile bütünleştiren din anlayışı vardır. Doğanın canlanması, çiçeklerin açması ve solması; üreme, doğum, ölüm gibi olaylar her yıl yinelenerek hayatın öncesi ve sonrasına dair açıklamalar getirmeye temel oluşturmuştur. Bu temelde, İnanna-Dumuzi veya İştar-Tammuz ilahi çiftinin kutsal düğünü aracılığıyla değişmeyen yasa *ol* ve *öl* bir ders gibi tekrarlanır.¹⁷⁷ İşte yaşamın sınırlarını ve işleyişini belirleyen, bu kaderi çizen An ve Enlil’dir.

Geleneksel Türk dininde de gök ile özdeşleştirilen tanrının kararlaştırıcı ve yönetici özelliği vardır. Hanların, hakanların tahtlarının yazgısı, yaşamın akışına yön veren vesileler O’nun elindedir. Perişanlığın ve yükselmenin nedeni ulu varlık konumundaki *Tanrı* olarak algılanır. Tanrı’nın erkek ve dişi ayrımı yapılmaz. Yine,

¹⁷⁵ Kramer, **Sumerliler**, 160.

¹⁷⁶ Hartmuth Schmökel, Sumer Dini, Mehmet Turhan Özdemir (çev.), **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 19, Sayı 1, 1971, 199.

¹⁷⁷ Schmökel, 199.

tanrıların ve tanrıçaların evliliği ‘hierogami’ söz konusu değildir. *Ulu varlık* insanoğlunun düzeyine indirilmiş *kişimsi* (anthropomorphic) nitelikten uzaktır.¹⁷⁸

Sumerliler ile Türklerin dininin etkileşmiş olabileceği ve Türkmenistandaki Anu’nun, Elam ve Mezopotamya üzerinde etkili olduğunu¹⁷⁹ daha önce ifade etmiştik. Sumerlilerin erken dönemlerinde en büyük tanrının gök tanrısı Anu olduğu hesaba katılırsa bunun ihtimal dâhilinde değerlendirilebileceği görülmektedir. Gerçekten de erken dönemde Sumerlilere ait olan dinî öğeler sonradan Sami halklarınca değiştirilmiştir. Tufan öncesi dönem ve kimlikler hakkında bilgi verdiği düşünülen Gılgamış Destanında İştâr, Sami kökenlidir ve Ereğ’te uzun süreyle var olmuştur. Bu destanın ilk tabletinde göze çarpan Aruru, Enkidu’yu ilkel bir adam olarak topraktan yaratmıştır. Adına gelince ‘yüce, soylu olanı doğuran’ anlamına gelmektedir. Bu İştâr’ın sanıdır. Tanrıçaların sıfatlarla veya takma adlarla türediği göz önünde tutulduğunda, Sami kökenli tanrıçanın sıfatı olarak bu Aruru, zaman zaman, Adab’ta ve Sippar’da görüleceği üzere sonradan bölgeye gelip yerleşen ve Sami halklarıyla karışan Asya kökenli insanların yahut Sumerlilerin tanrıçalarına verilmiştir. Bu yerine koyma veya değiştirme geleneği Anu ile İştâr’ın baba kız ilişkisinde de sezilir ki Sami halkları, Sumerliler henüz gelmeden sahip oldukları yer altı inancını Sumerliler geldikten sonra Anu ile birleştirmişlerdir.¹⁸⁰

Pensilvanya “Üniversite Müzesi’nin Fara’da yürüttüğü kazılardan elde edilen belgelere göre Şuruppak’ın eski öğrencileri tabletlere 740 tanrı ve ruhun (spirit) adını kazımıştır. Bunlardan gök tanrısı Anu’nun yanında bir yıldız ‘An’ yer alır.”¹⁸¹ Barton’a göre Anu, Orta Asya kökenli olup, Şuruppak kentini kurmuştur. Ereğ’te de varlığı görülen Anu, Babil’e Orta Asya’dan getirilmiştir. Sami halklarınca muhtemelen En-Lil sıfatıyla anılmıştır. Fakat sonraları sıfat olmaktan çıkıp Anu’nun

¹⁷⁸ Ünver Günay, Harun Güngör, **Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi**, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2009, 63-64.

¹⁷⁹ Günay ve Güngör, 57.

¹⁸⁰ George Aaron Barton, **Semitic and Hamitic Origins**, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 227.

¹⁸¹ Barton, **Semitic and Hamitic Origins**, 125.

yerini almıştır.¹⁸² Yalnız, Anu'nun yeri Enlil ile değiştirilmiş ve zamanla adı silikleşmiş olsa bile Sumer'de 'An'a tapınmak binyıllar sürmüştür.¹⁸³

Baş tanrı Anu etrafında dallanıp budaklandığı görülen Sumer Dini'nin tanrıları, *Samilerde*¹⁸⁴ veya Yunan tanrılarında görüleceği gibi insanın her işine karışan, olur olmaz yerde insana günahlarının cezasını kesen tipler değildir. “Kuşkusuz bugüne dek keşfedilenler, parçalı ve yorumlanması çok güç metinlerdir. Yine de bu eksik bilgilere dayanarak bazı dinsel geleneklerin ilk anlamlarını yitirmeye başladıklarını söyleyebiliriz. An, Enlil ve Enki'den oluşan büyük tanrılar üçlüsünde de aynı süreç sezilmektedir.”¹⁸⁵

Eliade'nin, gök tanrısı için yazdıkları Sumerli inancındaki temeli ve değişimi anlamak açısından önemlidir: An göğün tanrısıdır ve bu onun adından anlaşılır. An, gökyüzü demektir. Herhalde panteonun en önemli ve egemen tanrı tanımına en iyi uyacak üyesi odur. Buna rağmen “deus otiosus” özelliği yüklendiği görülür. Çünkü “ulu dağ” adı da verilen hava tanrısı Enlil ve toprağın efendisi yahut temellerin tanrısı Enki ondan daha etkindir. Üstelik ikisi de daha sonradır.¹⁸⁶ Hâlbuki Enlil'in yazgı belirleyici ve karar verici rolü önceleri An'a aittir. Fakat sonraları An, düzenin işleyişindeki etkinliğinden sıyrılmış, dünyadan elini eteğini çekmiş ve görevini Enlil'e bırakmıştır.¹⁸⁷

Her şeyin üstünde, tanrıların en üstünü ve günlük dilde gök demek olan Sumer ilahı An(u)¹⁸⁸, Türklerin İslam dışındaki inançlarında geleneksel tanrı kavramıyla örtüşen değerdedir. Türklerde ilahın “kendini en yüce ortaya koyuş biçimi Tengri, yani Gök Tanrıdır. Tengri mavidir. Ezeli ve ebedi; yüce, kudretli... Evrenin *kendiliğinden*

¹⁸² Barton, **Semitic and Hamitic Origins**, 369-245. Tanrı Enlil kaderi ve talihin fermanını belirleyen, bir bakıma Türk kültüründe görülen “kut” alma anlayışındaki gibi hükümdarlığın olurluğunu veren tanrıdır. Anlamı tartışmalıdır. “Hayaletlerin veya ruhların efendisi”, “havanın efendisi”, “rüzgârın efendisi” ve “kasıp kavuran fırtına” anlamlarına geldiği ileri sürülmektedir.

Bkz. <http://oracc.museum.upenn.edu/amgg/listofdeities/enlil/>, 28 Şubat 2016.

¹⁸³ Kramer, **Sumerliler**, 160.

¹⁸⁴ Schmökel, 200.

¹⁸⁵ Eliade, 79.

¹⁸⁶ Eliade, 79.

¹⁸⁷ <http://oracc.museum.upenn.edu/amgg/listofdeities/an/index.html>, 28 Şubat 2016.

¹⁸⁸ Thorkild Jacobsen, Mesopotamia, **The Intellectual Adventure of Ancient Man**, H. A. G. Frankfort, Henri Frankfort, John A. Wilson, Thorkild Jacobsen, William A. Irwin (drl.), First Phoenix Edition, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1977, 138.

oluşmuş ya da *yaratılmış* olmasına göre yaratan değildir. Buyruklarını verir insanlar üzerinde baskı kurar. Ölümden başka ceza bilmez. Kuşkusuz, aşkındır.”¹⁸⁹ Yani Sumerli örneğinde olduğu gibi otoritenin kendisidir.

Sumerlilerde doğrudan kralları, rahipleri ve mabetleri ilgilendiren resmi dinin yanında bir de yaşamı doğa ile bütünleştiren din anlayışı vardır. Doğanın canlanması, çiçeklerin açması ve solması; üreme, doğum, ölüm gibi olaylar her yıl yinelenerek hayatın öncesi ve sonrasına dair açıklamalar getirmeye temel oluşturmuştur. Bu temelde, İnanna-Dumuzi ilahi çiftinin kutsal düğünü tekrarlanır durur.¹⁹⁰ Dumuzi'nin yer altından çıkıp İnanna ile birleşmesiyle gelen bolluk bütün Asya halkları arasında kutlanan Nevruz Bayramıdır.¹⁹¹ Türkçede çoğalma, üreme ile ilgili *damızlık* sözcüğü bu kökten geliyor olmalıdır. Yalnızca Eski Babil döneminde bir kez geçtiği bilinen *namdumuzi* yani *çocuk verme* 'child-delivering'¹⁹² Türkçedeki 'oğul vermek' ile karşılaştırılınca anlamca bir ortaklık olduğu ayrıca görülmektedir. Üstelik Sumercede *dumu* 'çocuk, oğul, kız çocuğu'¹⁹³ demektir.

Gök ve yer arasında olup biten hadiselerle ilişkilendirilen yalnızca ilahlar değildi. *Gökyüzü ve yeryüzü cinler ile doluydu*.¹⁹⁴ Sumerlinin inancına göre hayali varlıklardan biri de udug idi. Bunların iyisi de vardı kötüsü de vardı. *Enki gibi iki rol taşıyordu*. Mesela Gudea, Ningirsu tapınağını tanımlarken bu udug yardımsever haliyle görünür.¹⁹⁵ Ne erkek ne dişi¹⁹⁶ olan udug Türk inancında ıduk olarak kayda geçen hayali varlık ile aynı özellikleri gösterir ki bu durum hayli dikkat çekicidir.

¹⁸⁹ Jean-Paul Roux, **Türklerin Tarihi / Pasifikten Akdenize 2000 Yıl**, Aykut Kazancıgil, Lale Arslan Özcan (çev.), 3. Baskı, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, Temmuz 2007, 147.

¹⁹⁰ Schmökel, **Sumer Dini**, 199.

¹⁹¹ Muazzez İlmiye Çığ, **Sumerliler Türklerin Bir Koludur / Sumer – Türk Kültür Bağları**, Hadiye Yılmaz (drl.), 3. Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları, Ocak 2014, 60.

¹⁹² ePSD, 31 Temmuz 2015.

¹⁹³ ePSD, 31 Temmuz 2015.

¹⁹⁴ Hartmuth Schmökel, Sumer Dini II, Mehmet Turhan Özdemir (çev.), **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 21, Sayı 1, 1973, 368.

¹⁹⁵ Graham Cunningham, **Deliver Me from Evil: Mesopotamian Incantations - 2500-1500 BC**, Roma: Editrice Pontificio Instituto Biblico, 2007, 38.

¹⁹⁶ Cunningham, 128.

Her şeyden önce bu iki sözcüğün yazılışı nerdeyse aynıdır. Bununla birlikte Kafesoğlunun yazdığına göre ıduk ruhunun hem iyilik hem kötülük getireni vardır.¹⁹⁷ Bu konuda şöyle demiştir: “Eski Türkler tabiatta bir takım gizli kuvvetlerin varlığına inanıyorlardı: Dağ, tepe, kaya, ırmak, su kaynağı, mağara, ağaç, orman, volkanik göl, deniz, demir, kılıç vb. Bunlar aynı zamanda birer ruh idiler. Ayrıca, Güneş, Ay, yıldız, yıldırım, gök gürültüsü, şimşek gibi ruh-tanrılar tasavvur edilmişti. Ruhlar iyilik seven, fenalık getiren olmak üzere iki gruba ayrılıyordu.”¹⁹⁸ J. P. Roux, ikinci derecedeki tanrılardan sonra gelir dediği ıdug için şöyle demiştir: “Daha sonra ‘yeryüzü ve kutsal suların ruhları’ ya da diğer bir deyişle ‘serbest bırakılanlar (ıdug)’ gelir. Bunlardan hiçbir biçimde yararlanılmaz. Bazı hayvanlar da ‘ıdug’dur.”¹⁹⁹ İşte Türkçedeki bu **ıdug** Sumercedeki “**udug**”²⁰⁰ 𐎧𐎠 ile tıpa tıp aynıdır.

“Orhun Abidelerindeki “Tengri Umay ıduk yir sub basa birti erinç”²⁰¹ cümlesinde “ıduk yir sub” ifadesi yer ve su ruhlarıyla ilgili inançların Göktürkler döneminde de var olduğunu göstermektedir. Toprakla, daha genel anlamıyla yerle ilişkilendirilen formlar dışı olduğu için bu yer-su ruhlarının da dışı olarak düşünülmüş olması muhtemeldir.”²⁰²

“Tabiat ruhlarına Göktürkler çağında, kitabelerde görüldüğü gibi, yer-su ‘yer-sub’ deniliyordu. Bu tabir ‘yer-suv’ şekliyle Uygurlarda da vardı. ‘Yer-su’lar kutsal (ıduk) sayılıyorlardı. Kitabelerde yalnız iki ‘yer-su’nun adı zikredilmiştir: **Iduk Ötüken** ve **Tamık iduk baş**... İlki kağanlık merkezidir. İkincisi, kutsal Tamıg’ın [Göktürklerin her yıl Haziran ayında büyük törenler tertipledikleri ve Tanrıya kurban sundukları yer] Tamır Suyu’nun kaynağıdır.”²⁰³ Iduk, Altayca Sözlük’te *ıyk* şeklinde geçmekte olup iki anlama gelmektedir. Birincisi: “Nehrin, dağın, ovanın ruhu” demektir.

¹⁹⁷ Kafesoğlu, 290.

¹⁹⁸ Kafesoğlu, 290.

¹⁹⁹ Roux, **Türklerin Tarihi**, 147.

²⁰⁰ dudug; u₂-dug₄; udug "a demon (of desert, mountain, sea, tomb); ~ figurine" Akk. utukku" şeklinde açıklama için bkz. ePSD, Pennsylvania Sumerian Dictionary

²⁰¹ Tengri Umay ıduk yir sub basa birti erinç = Tanrı, Umay ilahe, mukaddes yer, su üzerine çöküverdi herhalde. Bkz. Ergin, 77.

²⁰² Mehmet Ali Yolcu, Babasız Gebelik Mitleri Bağlamında Türk Mitolojisinde Gök-Yer Dikotomisi ve Ana Tanrıça Kültürünün İzleri, **Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl 7, Sayı 1, Haziran 2014, 80.

²⁰³ Kafesoğlu, 291.

İkincisi: “Fetiş, tapınma nesnesi: kurban sunulan ağaç, dağ”²⁰⁴... Hakasça’da ıduk kelimesi ile alakalı gibi görünen ıdığan kelimesi vardır. Anlamı “şaman kadın” demektir.²⁰⁵ Yine, Hakasça’da ıduk karşılığı *ızih* sözcüğünün ise “kuytu yer” anlamı dışında a) *ırmak, dağ, kır veya vadi ruhu* b) *dağ, ağaç, hayvan vb. tapınılan şey* c) *kutsal, mukaddes* anlamlarında geçtiği görülmektedir.²⁰⁶ Kaşgarlı’nın yazdığına göre “Kutlu ve mübarek olan her nesneye *ıdhuk* denilmesinin yanısıra, bırakılan her hayvana bu ad verilir. Bu türlü hayvana yük vurulmaz, sütü sağılmaz, yünü kırılmaz; sahibinin yaptığı bir adak için saklanır.”²⁰⁷

Pensilvanya Üniversitesi Sumerce Sözlüğü, Sumercedeki *udug* sözcüğünü genel sözlüklerde “cin, şeytan, kötü ruh” anlamına gelen *demon* sözcüğüyle açıklamıştır.²⁰⁸ Yunanca *daimon* ‘ilah, kutsal, yol gösterici ruh’ sözcüğünün yaklaşık 13. yüzyıl başlarında Latince’de *daemon* ‘spirit, ruh’ anlamında olduğu²⁰⁹ göz önüne alınca Sumercedeki *udug* ile Türkçedeki tabiat ruhlarını anlatan *ıduğ* arasında pek bir fark bulunmadığı anlaşılır. Kaldı ki ePSD bu sözcüğün anlamını “çölün, dağın, denizin, mezarın ruhu, cini” biçiminde açıklamıştır.²¹⁰ Bu anlam, Altay ve Hakas Türkçelerinde verilen anlamlarla birebir örtüşmektedir.

Kutsal *ıduk* anlayışı elbette, maziden haberler veren Tarih disiplininin ortaya koyduğu bir hatıra konumunda değildir. Namık Aslan, hayvanların serbest bırakılmasıyla ilgili *ıduk geleneğinin Anadolu’da hala yaşadığını*²¹¹ gösteren bir çalışma yapmıştır.

²⁰⁴ Emine Gürsoy-Naskali, Muvaffak Duranlı; N.A. Baskakov ile T.M. Toşçakova’nın OYROTSKO-RUSSKIY SLOVAR’ından Genişletilmiş **Altayca-Türkçe Sözlük**, Ankara, 1999, 88

²⁰⁵ Emine Gürsoy-Naskali, Viktor Butanayev, Almagül İsina, Erdal Şahin, Liaisan Şahin, Aylin Koç, **Hakasça - Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 201. İdığan sözcüğü ruh çağırın veya ruh kovan anlamına gelebilir. Bir ihtimal, kovucudur. Hakasçada ızığ “sürmek, sürgüne göndermek” anlamında geçer. Iziğ > ıdığ+an gelişimi mümkündür. Bu yüzden kovucu, kovan kişi olabilir. Çünkü Hakasçada aňmay “şaşırmak” iken “aňmayğan” şaşkın (yani şaşırın/şaşmış) demektir. Bu durumda ıdığan da süren/sürmüş anlamında değerlendirilebilecek gibi durur.

²⁰⁶ Gürsoy-Naskali vd. 206.

²⁰⁷ Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lüğait’it Türk**, Besim Atalay (çev.), 6. Baskı (Birleştirilmiş Birinci Baskı), Cilt I, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013, 65.

²⁰⁸ ePSD, Pensilvanya Üniversitesi Sumerce Sözlüğü

²⁰⁹ Online Etymology Dictionary, <http://www.etymonline.com/index.php>, 6 Nisan 2015, 02:24

²¹⁰ ePSD.

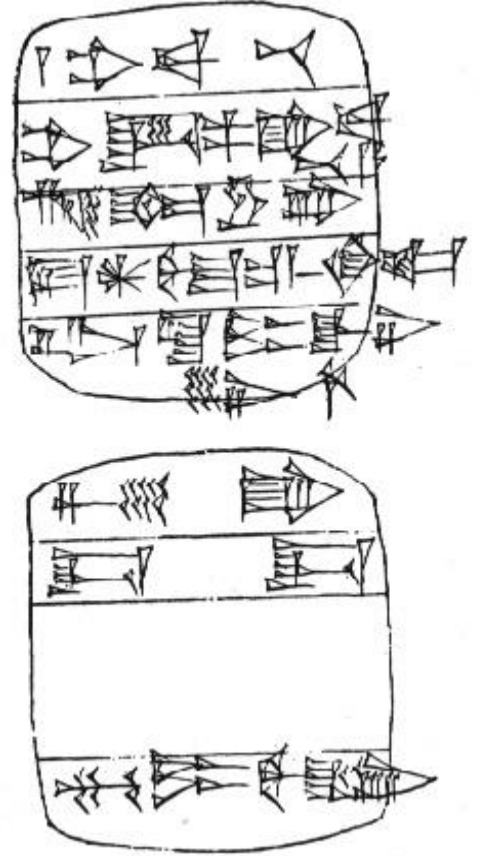
²¹¹ Namık Aslan, “İduk” Geleneğinin Anadolu’da Yaşatılan Bir Şekli (Etyemez Köyü Hak Salımı Âdeti), **TÜBAR-XIX, Bahar** 2006.

İnanç yönünden benzer görünen bir diğer söz de **asag** sözüdür. Bu, Türkçedeki herhangi bir kelimeyle doğrudan benzerlik göstermez. Ancak, farklı bir okuma ‘asag’ okunan Sumerce sözü Türkçedeki *abaçı*, *abav*, *abō* sözlerine yakınlaştırır. Sumerce’de A₂.PA değerli, a₂-sag₃ okunuşlu²¹² “cin, iblis, şeytan” anlamındaki sözü (İngilizce karşılığı *demon*) oluşturan iki işaretin ayrı ayrı okunuş değerleri şöyledir²¹³:

A ₂		a ₂ , ed, et, id, it, iṭ, teš
PA		ğidru, ḥendur, kum _x , kun ₂ , mu ₆ , mudru, pa, sag ₃ , sig ₃ , u _x , ugula

Yandaki çiviyazılı metnin²¹⁴ ikinci satırında **a₂-sag₃**- [ga] okunuşlu A₂.PA görülmektedir. Bu durumda Türkçedeki *abaçı* ve *abaki*²¹⁵ kelimelerinin kök bakımından APA ile olan benzerliği göze çarpmaktadır. Pekiyi anlamca bir benzerlik var mıdır? Kaşgarlının kayda aldığı *abaçı* ‘kâbus’ ve *abaki* ‘bostan korkuluğu’ bu benzerliğin anlamda da gizli olduğunu göstermektedir. Abdülkadir İnan, Yakutların Sonbaharda yaptıkları *abası ısıaga* ayinlerini “kötü ruhlara saçı”²¹⁶ şeklinde çevirdiğine göre ‘aba’ kökünü doğrudan kötü ruhla ilişkilendirmek yanlış olmayacaktır. İlave olarak, *asag* okunan A₂.PA, **idu** biçiminde de

okunabilir gözükmektedir. Bu doğru ise o zaman *idu* Türkçedeki *öcü* ile bir benzerlik gösterir. Tarama Sözlüğünde *ödükme*²¹⁷ Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü’nde *ödürülenmek* “uykuda korkmak, kâbus görmek” *ödürlü* “uykuda korkan, korkmayı

Şekil 3. İdarî Metin

Kaynak: <http://www.cdli.ucla.edu/>,
CDLI numarası: P115092.

²¹² A₂.PA a₂-sag₃ ‘demon’. Bunun için bakınız: ePSD.

²¹³ ETCSL, <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/edition2/signlist.php>, 24 Mayıs 2015.

²¹⁴ Ön yüz yukarıdan aşağı (şekilde üst kısım): 1. 1(disz) gu₄ ba-usz₂ / 2. gu₄ a₂-sag₃-ga ba-usz₂-a / 3. nam-erim₂-bi / 4. e₂ {d}nin-mar{ki}-ka / 5. al-la dumu szandana. Kaynağı için bkz. Şekil 3.

²¹⁵ Kaşgarlı, 1.

²¹⁶ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 7. Baskı, Ankara: TTK., 2013, 102

²¹⁷ *Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, www.tdk.gov.tr, 15 Temmuz 2015.

huy edinmiş olan, kâbus gören” anlamlarında geçmektedir. Korku anlamı taşıyan bu *ödür* ile *öcü* kelimelerinin orta sessizlerinde d’den c’ye gerçekleşebilecek ses değişimi yukarıda anlatılagelen durumun aydınlatılmasına katkı sağlayabilir. Kaldı ki öcü de hayali bir varlıktır. Cismi yoktur. Ünlüler arası ses değişimi olasılığının aynı zamanda **ud** ‘yel ruhu/hayaleti’ ve **udug** ‘hayalet, iblis, cin’²¹⁸ sözleri için de geçerliliği vardır. Sumerce söz dizininde geçen **asag**, [idu] değeriyle okunduğunda *idu* Arapça kökenli gösterilen ‘ucube’nin ve açıklamasının yapıldığını göremediğimiz öcü kelimesinin de kökeni olabilir.

[A₂ değeri **id** + PA değeri **u_x**] = **idu** → **öcü** ?

2.4. Evren ve Evren Düzeninin İşleyişi (Kozmos ve Kozmoloji)

“Sumerlilerin evren algısına göre dünyada olan her hareket, gökte gözlenegelen hareketlerin yansımasıdır. Meselâ güneş madeni altına göre biçilen ay madeni gümüşün on üçte bir kıymeti, ayın güneşe nisbeten yaptığı devre göredir. Bu dünyada olup bitenler kozmik hayatın bir parçasıdır. Kozmos ile yeryüzünün bir tutuluşunun sembolü, mabettir. Bu bağlamda Nippur’daki ‘dağ evi’ isimli merkezi mabet, hakikaten dünya dağı olarak kabul edilir. Nippur yalnız memleketin merkezi değil, aynı zamanda yer ve göğün de göbeğidir. Bu kozmik telâkki, dinî hayatın her köşesine nüfuz etmiş ve Sumer mabedi kudretini kaybettikten sonra dahi, bütün yüksek hayat telâkkileri bu canlı seyyalede yaşamış ve kendilerini göstermişlerdir.”²¹⁹

Evren algısında dünya dağının varlığı Turan toplumlarında da görülür. Türklere akraba olmakla birlikte²²⁰ Moğollardan sayılan Kalmukların²²¹ ve genetik yönden doğudakileri Moğollara batıdakileri Yakutlara çeken Buryatların²²² kozmos telakkisinde *Sumer* adıyla andığı mitolojik dağ evrenin merkezini oluşturur. Yeri, göğü ve bu ikisi arasında kalan yaşamı yorumlama çabasıyla ortaya çıktığı anlaşılan

²¹⁸ ePSD, 26 Temmuz 2015.

²¹⁹ Benno Landsberger, Sumerliler, **Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi**, Cilt 2 Sayı 5, 1943, 93. Seyyale “akım, akıntı” anlamındadır. Bkz. <http://ctle.pau.edu.tr/osmtr/>, 08 Mart 2016.

²²⁰ Roux, **Türklerin Tarihi**, 272.

²²¹ Oktay Berber, Kalmuk Adı Üzerine Bazı Değerlendirmeler, **Avrasya İncelemeleri Dergisi**, İstanbul Üniversitesi, Cilt I, Sayı 2, 2012, 53.

²²² V.N. Kharkov, K.V. Khamina, O.F. Medvedeva, K.V. Simonova, E.R. Eremina, V.A. Stepanov, Gene Pool of Buryats: Clinal Variability and Territorial Subdivision Based on Data of YChromosome Markers, **Russian Journal of Genetics**, Pleiades Publishing Inc., Vol. 50, No. 2, 2014, 180.

evren anlayışında Sumer dağı, Sumur veya Sumbur adıyla da anılır. Doruğu *Demir Kazık* yıldızına bağlı olarak 4 katlı bir ağaçla tasvir edilen bu dağ göğün ortasındadır. Sibiryaya Tatarları, Bay Ülgen'in oturduğu bu kozmik dağ *Altın Dağ*; Abakan Tatarları *Demir Dağ* biçiminde adlandırmışlardır.²²³ Sumer Dağı, Altay şaman dualarında da geçer. A. İnan, bir şamanın duasını anlatırken onun "Sumer ula dağım, Sütgölüm, Sumer taykam altın (değerli) yargısını vere, ağarmış başıma rahat vere!" şeklinde yakardığını aktarmaktadır.²²⁴

Dağ ile demirin yan yana düşünüldüğü başka bir yer ise Anadolu'dur. Güneyde, Niğde'nin Çamardı ilçesinde, Aladağların bir parçası olarak *Demir Kazık* (3756 m.) yükselir. Dolayısıyla zaman ve yer farkıyla Demir Kazık, Anadolu'da bundan böyle hem gökteki yıldızdır hem yerdeki dağdır. Böylece, Demir Kazık yıldızı, *gök – yer* ilişkisiyle anılan Sumer Dağı'nın yerini alarak Anadolu'da Demir Kazık dağına dönüşmüştür. Demir Kazık'a iki doğa atanmıştır fakat o bunu tek cisimle, bir adda taşımaktadır. Bu dönüşüm Sumerlilerin Sami topraklarına yerleştikten sonra oluşturdukları evren algısına benzer. Çünkü orada da önce yere hükmeden gök tanrısı var iken ileride bu göksel olan yer ile birleşerek bir bütünü oluşturmaktadır. Yani Anu, Ki ile birleşip An-Ki halini almaktadır.

Subartu, Şumeru, Sumer²²⁵ birbiriyle bağlantılı gibi durur. Gene de Nicholson, *Shamanism* kitabında Buryatların ve Kalmukların verdiği Sumer adını *açık bir biçimde* diyerek Meru adına dayandırmış; onu *Hint geleneklerinden çıkma*²²⁶ göstermiştir. Fakat Sumer/Sumur – Meru ilişkisi için Hint çıkışlı olmasına dair bir delil sunmamıştır.

²²³ **Shamanism**, Shirley Nicholson (drl.), 6th Edition, USA: The Theosophical Publishing House, 1996, 22.

²²⁴ "Sümer-ula veya Sümer Tayka, Altay şamanlarının Budistlerden aldığı mukaddes efsanevi dağdır." Bkz. İnan, 52.

²²⁵ Shamanism, 25.

²²⁶ Shamanism, 22.

Kaldı ki Uruk'ta bulunan bir takma (İngilizce'de 'tag') Asyanın ortasındaki böylesi inancın çağlar öncesinden bir Sumerli eliyle kile yansıtılması gibidir.²²⁷ (Şekil 4)

Şekil 4. Takma. (Uruk IV)

Kaynak: Szarzyńska K (1994) Archaic Sumerian Tags, Journal of Cuneiform Studies 46: 3-9-10.
<http://www.cdli.ucla.edu/>, CDLI numarası: 2208.

Sonuçta, bir bütün olarak bakılınca yukarıdaki takmada evren resmedilmiştir demek için hayli ipucu mevcuttur. Eski Sumerli inancında en rütbeli tanrı göğün tanrısıdır. Yer ondan olmuştur. Yeri temsil eden ise dağdır. Yer daha ilk oluşum aşamasında su ile kaplıdır. O halde neden buradaki balık Sumer inancındaki ilksel sulara, yani ezel anlayışına bir gönderme yapmıyor olsun?

İlk bakışta balık, dağ ve yıldız şekillerinden her biri aşağıdan yukarıya doğru suyu, yeri ve göğü simgeleyecek sırayla verilmiştir denilebilir. Takmanın en üstünde gökteki gücü temsil eden yıldız imi (asteriks) göze çarpar. Yıldızın yanındaki bölünmüş dikdörtgen ise tapınağa işaret ediyor olabilir. Çünkü altlı üstlü iki üçgen

²²⁷ "Tag" denilen bu eşyalar, en ağır basan bilgiyle, bir yere tutturmak veya bir iple asmak için delikli dirler. Bu yüzden onlara *takma* demekte herhalde bir sakınca yoktur. Hatırlanacağı üzere, Mezopotamyanın en erken yazı örnekleri MÖ 3200'e tarihlendirilir. Bu tarih Uruk IV dönemine takabül eder. Bu dönemin yazısı daha çok resim yapısındadır (piktografik). Bu dönemin metinleri diyebileceğimiz belgelerde sadece birkaç basit şekil bulunur. Bu yazıları ihtiva eden en eski tabletlere İngilizcesiyle *tag* adı verilir. Bunlar dikdörtgen şekilli olup tek yüzleri kazınmıştır. Bunların kişisel adlar taşıyor olabileceği, bir bağla taşıma kaplarına veya başka eşyalara tutturulup mal sahibinin veya alıcının adını belirtiyor olabileceği öngörülmüştür fakat bunun da kesinliği yoktur. Bkz. Christopher Woods, Object Descriptions Catalog No: 1-58, **Visible Language - Inventions of Writing in the Ancient Middle East and Beyond**, Christopher Woods vd. (drl.), USA: The Oriental Institute of Chicago University, 2010, 71. Çivi yazısının kullanılmaya başladığı dönemde çivi yazısı karakterlerinin yanında hala bu öncü resimler varlığını sürdürmüştür. Bunun için bkz. Christopher Woods, Introduction – Visible Language: The earliest Writing Systems, **Visible Language - Inventions of Writing in the Ancient Middle East and Beyond**, Christopher Woods vd. (drl.), USA: The Oriental Institute of Chicago University, 2010, 19.

zigguratı akla getirmektedir. Tapınak göksel gücün yerdeki temsil merkezi olduğundan böyle bir yorum çıkabilmektedir. Yıldızın altında 4 katlı bir ağaç vardır. Ağacı çevreleyen bir de dağ vardır. Göğe doğru ağıp giden bu dağ, kutsal dağ olmalıdır. Altta sağ köşede kalan balık ise İslam dönemindeki Türk sanatının ortaya koyduğu *arzin dengesini sağlayan, yaratılışı, bolluğu ve üremeyi temsil eden*²²⁸ fikri ihtiva ediyordur gibidir. (Şekil 5)

Yıldızın yanında sağ üst köşede dikdörtgenin içinde uçlarından birleşmiş olarak karşılıklı duran iki üçgen ve yine bunların içinde de diklemesine atılmış üçer çentik ilgi çekicidir. Sanki çentiklerin üçü göktedir, üçü yerdedir. Oğuzhan Efsanesinde de gökten ve yerden esinlenerek adı konulmuş altı oğul vardır. Altılık sayı düzeni Sumerlilerin icadıdır ve sözü edilen bu çok sonraların efsanesinde sanki Sumerlilerin göğü ve yeri birleştiren An-Ki anlayışı ile koşutluk oluşturacak altı çocuğun doğumu hatırlanır.

Şekil 5. Türk Sanatında Dünyayı Taşıyan Balık

Kaynak: Çoruhlu Y (2002) Türk Mitolojisinin Anahatları, İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 99.

²²⁸ Yaşar Çoruhlu, **Türk Mitolojisinin Anahatları**, İstanbul: Kabcacı Yayınevi, Haziran 2002, 98.

Dağ tasvirine gelince, bu eğer yer şeklinde tanımlanırsa o zaman yerin üstünde göğe uzayan 4 katlı ağaç için farklı bir yorum yapmaya fırsat doğuyor. O belki de Türk İslam Tasavvufundaki kâmil insan olabilmek için aşmak gereken 4 kapı fikrinin öncülüdür. Ahmet Yesevî'nin Fakr-nâme'sinde ve Hacı Bektaş Velî'nin Makâlât'ında kavram ve anlayış bakımından birbirine benzer Dört Kapı (Dört Kapı Kırk Makam) vardır.²²⁹ Buradaki tamgada da ilahi yahut semavi 4 aşama anlatılmış olabilir. Dikdörtgen aynı zamanda Türklerdeki dört köşeli dünya kavramıyla da benzerlik göstermektedir.

Balık, Türk kültüründe izi sağlam delillerle sürülebilen bir simgedir. Altay Yaratılış Efsanelerinde, 3 balık dünyayı üzerinde tutar. Daha sonra yaratılan bir diğer balık ise sürekli kuzeye bakacak biçimde yere gerilmiştir:

*“...Ülgen yere bakarak “Yaratılsın yer!” demiş.
Bu istek üzerine, denizden yer türemiş.
Ülgen göğe bakarak “Yaratılsın gök!” demiş.
Bu buyruk üzerine, üstünü gök bezemiş!
Tanrı Ülgen durmamış, ayrıca vermiş salık,
Bu Dünyanın yanına, yaratılmış üç balık.
Bu büyük balıkların üstüne Dünya konmuş...
...Bir başka balık ise yere gerilmişimiş.
Kapkararlık kuzeye başı çevrilmiş imiş...”²³⁰*

Ögel, bu balık meselesinde: “Dünyayı sırtında taşıyan balık efsaneleri öyle anlaşılıyor ki Altaylar yolu ile Kuzey batı Sibirya'daki Fin Ugor ve Macarlarla akraba olan kavimler arasında da yayılmıştı.”²³¹ demektedir.

Sumerlilerin mitolojisinde evren oluşurken önce gök sonra yer vardır. Gökte olup bitenler gözlenmiş ve göksel olan yere indirilmiş gibidir. Bu noktada, Türkçedeki **yurt** ile Sumercedeki **KUR**, Türkçedeki **yer** ile Sumercedeki **KI** arasında tesadüf

²²⁹ Hüseyin Özcan, **Bektâşîlikte Dört Kapı Kırk Makam**, http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/huseyin_ozcan, 18 Ocak 2015.

²³⁰ Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, I. Cilt, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., 2014, 466.

²³¹ Ögel, 474.

olması beklenmeyecek benzeşimler kendini gösterir. Poebel'in yazdığına göre d, t, g, k, m(w), n ve r sözcük sonundan düşme özelliği gösteren seslerdir.²³² Asurcası şapliūm, Akadcası şaplūm, Sumercesi KI(TA)²³³ olan bu söz “yer, dünya, aşağı, -e doğru, yeraltı, alçak”²³⁴ anlamlarına gelmektedir. Sumercede ünlüler ile bir araya geldiğinde ğ-g (g-ğ) ve k-g (g-k) genizden çıkan /K/ sesine dönüşebilmektedir.²³⁵ Bunun yanında Yakut dilinde genizden bir y sesi (ötümlü ünsüz) genizden bir n sesine yakındır. Öyleyse Sumer dilinde sözcük başında bulunan ñ değerindeki bir K sesinin Y değerine dönüşebilmesi olanağı akla gelmektedir. Türkçe'nin *kardeş çocuğu*²³⁶ gibi görülen *Çuvaş* kolunda söz başındaki [k]'nin [y]'ye dönüştüğü tespit edilmiştir. Bazı durumlarda ise [h]'ye dönüşmektedir. Bu ses değişimini gösteren yur < kar; yun < kan örnekleri²³⁷ bulunur. Diğer taraftan yurt, Türklerde çadırlara verilen addır. Bu çadır gök kubbeyi yansıtır. Ortasından çadırı tutan eksen ise göğün direği sayılır ve “Kutup Yıldızı, Demirkazık, Altın Sütun, Demir Sütun, Yalnız Direk” adlarıyla anılır. Yurt, aynı zamanda iskân gören yerdir. Evren algısının meskene yansıtılmış şekli olan (mikrokozmos) bu çadırlarda şamanların törenlerini yaptıkları gözlenmiştir.²³⁸ Yurt kelimesinin en eski ne zaman geliştiğini tam olarak bilemesek de Sumercede dağ anlamı dışında yurt, ülke, yer altı demek olan KUR²³⁹ sözü ile Türklerde mikrokozmosu yansıtan YUR^T sözü arasında bir ilişki kurabiliriz. Türkçede *bir şeyi* (ör.: çadırı) *bir yere kurmak* ve *kurulmak* sırasıyla bir şeyi bir yere yerleştirmek ve (bir yere) yerleşmek anlamlarına geldiğine göre bu, *Sumerce* KUR > *Türkçe* **Yur**.T. kelimeleri arasındaki ilişkiye ayrıca ışık tutabilir. Yurt sözcüğünün sonundaki -t eki ayrıca açıklama gerektirse de asıl konu kavramların geliştiği sözcük kökü olduğundan bu kadarla yetinilecektir.

²³² Arno Poebel, Grammatical Texts, **The University Museum Publications of the Babylonian Section** Vol. VI, No.1, Philadelphia: The University of Pennsylvania, 1914, 11.

²³³ **A Concise Dictionary of Akkadian**, Jeremy Black, Andrew George, Nicholas Postgate (drl.), 2nd Revised Edition, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2000, 358.

²³⁴ ePSD, 25 Temmuz 2015.

²³⁵ J. Dyneley Prince, Phonetic Relations in Sumerian, American Oriental Society, **Journal of the American Oriental Society**, Vol. 39, 1919, 270.

²³⁶ Tekin ve Ölmez, 11.

²³⁷ Sertan Alibekiroğlu, Türkçede Ön Seste Y, **International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 8/1, Winter 2013, 692.

²³⁸ Çoruhlu, 88-93.

²³⁹ ePSD, 02 Ocak 2016.

2.5. Sumerlilerde Ölüm ve Ölü Gömme Gelenekleri

Sumerlilerin inancına göre ölen kişinin ruhu (spirit) ölümden sonra gizemle dolu hayali, manevi bir dünyada yaşayacaktı.²⁴⁰ Böylesi bir dünya kendisinden geri dönüş olmayan bir yerdir. Bu yüzden ölenler gideceği yere hazırlanmalı ve onlar için tören yapılmalıydı. Eğer ölüye verilen tören onu saygıyla yüceltmişse bu elbette onun için bir kazanım olacaktır. Bu amaçla törende ihtiyaçlarını karşılaması için ölüye mezarında yiyecek içecek sunulurdu²⁴¹. Özellikle düzgünce ve ailesi tarafından layıkıyla gömülmeyenlerin; suda boğularak ölenlerin veya savaşta çarpışarak ölenlerin ruhlarının yaşayanlara sorun çıkaracağına inanılırdı.²⁴² Ölülerin dünyasıyla bağlantılı olarak mezarlardan en çok seramik kap çıkmıştır.²⁴³ Yani, Sumerlinin inanışında ölüm insan için bir son değildir. İşte gerçek cennet veya huzur yeri Dilmun'dur. "Orada ne hastalık ne de ölüm bulunur. Sumerlilerin ifadelerine göre orada hiçbir aslan insanı öldürmez; hiçbir kurt kuzuyu kapmaz, parçalamaz... Hiçbir göz hastası gözüm ağrıyor demez... Surlarında hiçbir gece bekçisi dolaşmaz."²⁴⁴

Dilleri Türkçe ve Fince ile benzerlikler gösteren Sumerliler, kendi tanrılarını ve inançlarını zaptettikleri Mezopotamya topraklarında daha sonra bu bölgeye gelen Samî halklarının ile birleştirdiler. Böylece Sami halklarının ilahlarını süsleyen sakal ve saç Sumerlerde de benimsenerek yerine bunların takması kullanılmıştır.²⁴⁵ Noin Ula'da Hun mezarlarından çıkan ipeğe sarılı saç örgüleri²⁴⁶ Pazırık mezarlarından çıkan takma sakallar²⁴⁷ belki de Sumer zamanından kalan kültürel bir iz taşımaktadır.

²⁴⁰ Woolley, 120. Ayrıca bkz. Kramer, **Sumerliler**, 173.

²⁴¹ Woolley, 121.

²⁴² Robert D. Biggs, Medicine, Surgery, and Public Health in Ancient Mesopotamia, **Journal of Assyrian Academic Studies**, Vol. 19, No. 1, 2005, 4. <http://www.jaas.org/edocs/v19n1/Biggs-Medicine,%20surgery.pdf>, 30 Temmuz 2015.

²⁴³ Dina Katz, Sumerian Funerary Rituals in Context, Performing Death, **Social Analyses of Funerary Traditions in the Ancient Near East and Mediterranean**, Nicola Laneri vd. (drl.), Oriental Institute Seminars No.3, 2. Baskı, Chicago: The Oriental Institute, 2008, 171.

²⁴⁴ Eliade, 80.

²⁴⁵ George A. Barton, **Archaeology and The Bible**, 2. Baskı, Philadelphia: American Sunday-School Union, 1917, 56.

²⁴⁶ Jean-Paul Roux, **Altay Türklerinde Ölüm**, 1. Basım, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 1999, 246

²⁴⁷ Roux, 1999, 247

Ölü için yapılan yas merasimi “yoğ”, ölüyü gömmek, ölüyü yakmak, birden fazla ölü gömmek, cesetleri mumyalamak, eşyaları ve yiyecekleriyle birlikte gömmek, mezarın bir köşesine at gömmek, ‘alp’in mezarı yanına kendi heykelini “sin” ve “balbalını” dikmek, ölüyü tabuta koyup ağaca asmak²⁴⁸ Türklerde görülen genel adetlerdendir. Bu geleneklerin izleri İslam sonrasında dahi Türk toplumunun hafızasındaki yerini korumuştur. Mesela, ölüye yiyecek içecek sunulması geleneği Semavi Dinlerin varlığında devam eden bir gelenektir. İslamla ihya edilmiş dahi olsa günümüz Türk toplumunda Sumerlilerin bu geleneğine benzer biçimde ölüye mezarında sunulan yiyeceklerin olduğu görülür. Örneğin Ramazan Bayramlarında mezara şeker saçma geleneğine yakın zamana kadar rastlanır.²⁴⁹ Buna benzer şekilde, Silifke taraflarında da mezara üzüm, nohut ve çörek bırakıldığı bilgisi mevcuttur.²⁵⁰

Dikkat çekici başka bir kültürel öge ise murttur: *mu-ur-du-da; mu-ur-du-da-a; ʾMUR.DÙ.DÙ*.²⁵¹ Mersinlilerin murt dediği, mersin adıyla da bilinen bitkinin Sumerli Dilinde *mur-dù-dù*, yine Akadca’da *murdudu* olduğu belirtilmiştir.²⁵² Öte yandan Akadca’da *merzīnu* adıyla ilaç niteliğinde bir bitki kaydı bulunmaktadır.²⁵³ Akadca Sözlüğünde *umurdudu*, *muldudu* Sumerceden çıkma veriliyor. Anlamı, bir bitki şeklinde verilmiş.²⁵⁴ Mersin’de hem mezarın içine hem mezarın üstüne murt dalı koyma geleneği vardır ve görüleceği üzere bitkinin adı Türk dilinde korunmuştur. *Murdudu* kelimesindeki yapı yukarıda açıklanan kur – yur.t ilişkisi benzeri bir değişim geçirmiş olabilir. *Mur* kökü diğer dillerde her ne kadar acı anlamı verse de murt meyvesi acı değildir. En belirgin özelliğiyle ağızda burukluk bırakır, iyice çiğnemenen yemek gerekir. İşte belki de bur(uk) kökünden *burdudu* > *murdudu* > murt şeklinde bir açıklama yapılabilir.

²⁴⁸ Alım Karamürsel, Türklerde Mezar Geleneği, **Türkler Ansiklopedisi**, C. III, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 123.

²⁴⁹ (Puğ) Karacadağ Köyü, Mersin.

²⁵⁰ C. Necati Üçyıldız, 1950 doğumlu, üniversite mezunu, Mart 2015.

²⁵¹ [http://oracc.museum.upenn.edu/cmawro/murdud%C3%BB\[\(a%20plant\)\]N/html](http://oracc.museum.upenn.edu/cmawro/murdud%C3%BB[(a%20plant)]N/html)

²⁵² Umberto Quattrocchi, F.L.S., *CRC World Dictionary of Medicinal and Poisonous Plants: Common Names, Scientific Names, Eponyms, Synonyms, and Etymology*, CRC Press Tylor&Francis Group LLC, 2012, 2600

²⁵³ Black, George ve Postgate, 208.

²⁵⁴ Black, George ve Postgate, 218

Sumerlilerin ölüm durumunda sürdürdükleri anlaşılan geleneklerden ilginç olan başka örnekler de vardır. C. L. Woolley, Sumerlilerin mezarları hakkında şu bilgiyi vermektedir: *Taş, tuğla, kerpiç gibi yapı malzemeleriyle yapılan kral mezarları diğer sıradan yapılan ve doğrudan toprağa kazılmak suretiyle yapılan mezarlardan farklıdır. Bu mezarlarda krala adak olarak sunulmuş kadınlar ve erkekler vardır. Görünüşe bakılırsa buraya getirilmişler ve durdukları yerde kurban edilmişlerdir*²⁵⁵. *Bu türden insan adaklarla yapılan gömme şeklini başka hiçbir yazıda görmüyoruz. Zira arkeoloji daha sonraki tarihlerde böyle bir yöntemi kaydetmemiştir. Burada kralların ilahlaştırılmış olduklarını düşünebiliriz. Ancak tarihi çağlarda bundan daha büyük ilahlara bile insan kurbanların adanması geleneği görülmemiştir*²⁵⁶. Görünen o ki Woolley bunları söylerken İskitleri bilmiyordu. Ya da en azından Herodot'u okumamıştı. Fakat şimdi biliyoruz ki İskitlerin yönetici mezarlarında böyle bir kurban geleneği bulunmaktadır.

Birçok bilim adamınca Türk olduğu kabul edilen²⁵⁷ İskitler mezarın içine çimen yayıyor, üzerine hükümdarı koyuyor, yere saplanmış mızraklarla ölüyü çevreliyor, üzerine ağaçtan bir gölgelik koyuyor, sazlarla örtüyorlardı. Mezar çukurunda ölüden arta kalan boşluğa hanımlardan birisi, elinden içki içtiği kimse, bir aşçı, silahtarı, uşaklarından birisi, bir haberci ve atları konuluyordu.²⁵⁸

Ural bozkırlarının güneyinde Sarmatlara ait olduğu söylenen (MÖ 4. yy.) mezarlarda²⁵⁹ ve İskit mezarlarında²⁶⁰ ölülerin sazdan veya organik başka maddelerden yapılmış hasırlar üzerine konulması da erken Tunç Çağı itibariyle görülen Sumer geleneklerine benzer. *Uruk Dönemine denk düşen katmanlar için Tepe Gawra*²⁶¹ da aynı örnekleri vermektedir. Mezopotamya geleneğinde cesetler

²⁵⁵ Woolley, 39.

²⁵⁶ Woolley, 40.

²⁵⁷ Abdülhaluk Çay, İlhami Durmuş, İskitler, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt I, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002, 861-893.

²⁵⁸ İlhami Durmuş, **İskitler**, 4. Baskı, Ankara: Akçağ Yay., 2012, 136.

²⁵⁹ Leonid Teodorovi Yablonsky, New Excavations of the Early Nomadic Burial Ground at Filippovka, **American Journal of Archaeology**, Vol. 114, Issue 1, 2010, 137.

²⁶⁰ Anna I. Melyukova, Scythians of Southeastern Europe, **Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age**, Jeannine Davis-Kimball, Vladimir A. Bashilov, and Leonid T. Yablonsky (drl.), Berkeley: Zinat Press, 1995, 42.

²⁶¹ Arthur J. Tobler, **Excavations at Tepe Gawra**, Volume II, USA: University of Pennsylvania Press, 1950, 38-79.

sıklıkla kefen, sazdan hasır veya palmiye hasırlarının üzerine konularak gömülmüşlerdir.²⁶² Kaldı ki bu hasır geleneği Türkmenistandaki Anav yerleşkesiyle daha eski bir tarihe gider. Anav'da bulunan bir mezarda insan iskeletinin, (MÖ 5. Bin, İb-1 katmanında) sazdan dokuma hasır üzerine serildiği görülmüştür.²⁶³ Sazdan hasır dokuma geleneği sazlıkların büyümeye elverişli olduğu sulak veya bataklık alanlarda gelişmiş olmalıdır. Aynı gömme tekniği Sumerli kültüründe de yaygındır. Sumerdeki örnekleri daha sonraki dönemlere denk düştüğünden Mezopotamya'nın Sumerli kültürünün Türkmenistan'ın Anav yerleşkesi kültüründen etkilemiş olduğu sonucu çıkarılabilmektedir.

Sumerlilerdeki bu gelenek öyle görünüyor ki bozkır kültürünün kök saldıği alanda yaşamın bir parçası olmuştur. Moğolistan'da iki bin yıllık bir mezarlıktan çıkarılan iskeletler incelenmiş ve bugünkü Türkiye Türkleri genleri ile uyuşan DNA bulgularına rastlanmıştır. Üstelik yaygınca kabul gördüğü şekliyle Asya ve Avrupa toplumlarının, Cengiz Han seferleriyle, 13. yüzyıldan sonra karıştığı düşüncesinin tersine DNA verilerine dayanarak bunun en az bin yıldan önce var olduğu saptanmıştır. MÖ 3. yy. – MS 2. yy. aralığında kullanılmış olduğu düşünülen Eyyın Göl Vadisindeki bu mezarlıktaki en eski mezarlardan birçoğunun ikili mezar tipinde olduğu görülmüştür. Bunlardan kimisi varlıklı ve ayrıcalıklı kişilere ait olduğu sanılan mezarları çevreler. Ölmüş er kişiyle birlikte eş, atlar ve başka hayvanların kurban edilmesini akla getiren bu eski İskit geleneğinin sonradan terk edildiği düşünülmektedir.²⁶⁴

2.5.1. Saçı Geleneği

Mevcut metinlerden, Sumerlilerde saç geleneğinin olduğu görülmektedir. *Tanrı Enlil'e ve onun Nippur'daki tapınağı Ekur'a duyulan saygıyı dillendiren bir ilahi*²⁶⁵ içki saç geleneğinin varlığına dair örnek verilebilir.

...

²⁶² Daniel T. Potts, **Mesopotamian Civilisation**, London: The Athlone Press, 1997, 221

²⁶³ Fredrik T. Hiebert, Kakamurad Kurbansakhatov vd., **A Central Asian Village at the Dawn of Civilization, Excavations at Anau, Turkmenistan**, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2003, 120.

²⁶⁴ Keyser-Tracqui vd. 258.

²⁶⁵ Kramer, **Sumerliler**, 161-164.

“Ey Enlil! Hoşnutlukla üstüne bakışlarını diktiğin çoban
Adını andığın ve ülkede yücelttiğin, ..., (çoban)
Hangi yabancı ele adım atsa secde ettiren (diz çöktüren)
Her yerden, sakinleştirici **içki saçılar**
Yüklü ganimetlerden adaklar,
Getirdi; Ambarda,
Heybetli avlularda, o onun sunularını yönetti
Değerli çobanın Enlil’i...,
Bütün soluk alanların öncü çobanının (kralının) Enlil’i
Onun prensliğini (beyliğini) var etti
Kutsal tacı başına koydu... ,”²⁶⁶

Saçı, Türklerin eski inanç sistemlerinde de yaygın bir gelenektir. Türkçe’de saçığ, saçık, saçuk, saçu, saçı; şaşu, şaşuw²⁶⁷ şeklinde geçmektedir. Sumerce’de ise bunun karşılığı **sa₂-dug₄** veya **sa₂-du₁₁** okunan²⁶⁸ sözdür. Bu **sa-du(g)** okunan söz aşağıda görülebileceği üzere **sa₂-gu₃**, **sa₂- su₁₁**, **sa₂- zu₂** yahut **sa₂-şud_x** olarak da okunabilir görünmektedir.

DI.KA sa₂-dug₄ (sa₂-du₁₁)

Hecelik Ses Değerleri:

DI de, di, sa₂, silim
KA du₁₁, dug₄, ga₁₄, giri₁₇, gu₃, inim, ka, kir₄, pi₄, su₁₁,
şud_x, zu₂, zuḥ (ETCSL, İşaret Listesi)

O halde **sa₂ + su₁₁** veya **sa₂ + zu₂** şeklinde değer verilerek okunursa bunun **saÇu** olması güçlü bir ihtimaldir. Akadcası *sattuku* olan bu sözün diğer bir değeri de **SÀ.SAG** biçiminde²⁶⁹ saptanmıştır. Ne olursa olsun, saçı geleneğinin Sumerli toprağında muhtelif şekillerde sürdürüldüğü bilinmektedir.

²⁶⁶ Kramer, *Sumerians*, 121.

²⁶⁷ Clauson, 796.

²⁶⁸ ePSD, 24 Mayıs 2014. < Bkz. ‘sa-dug’un İngilizce karşılığı “offerings” biçimindedir.

²⁶⁹ *A Concise Dictionary of Akkadian*, Jeremy Black (drl.), 319.

Ölünün özenle bakımı veya ona düzenlenen tören Sumerlilerde ölümden sonraki hayatın varlığına olan inancı gösteren delillerdedir. Bu inançla, ölen kişinin ruhunu beslemek niyeti güdülerek ona yiyecek veya içecekler sunulmuştur. Büyü edebiyatına bakılırsa, cesede özen gösterilmediğinde bu şer ile sonuçlanır. Bakımsız ve ilgisiz kalan ruhlar yeryüzünde başboş dolaşarak insan avına çıkabilir. Bir şekilde bu ruhlar soyut veya somut zarara yol açarlar.²⁷⁰ Saçı geleneği elbette sadece ölen için yapılan gömü töreni sırasındaki bir adet değildir. Örneğin, Lugalbanda gün doğarken An'a, Enlil'e, Enki'ye, Ninhursag'a: bira, şarap ve soğuk su saçmıştır.²⁷¹ Bu kez yüceltilen ölünün ruhu değil tanrılardır. Günümüzde Türkiye'de mezar ziyaretleri sırasında mezarın üstüne su dökmek bu geleneğin en canlı örneği olmakla birlikte Altay kavimlerinde ortak bir terim olarak saç geleneği görülür. Bu, *kansız kurban* ²⁷²yerine geçer. *Saçı, her kavmin kendi emeğiyle kazandığı en kıymetli ve mübarek saydığı nimetlerden olur. Göçebe kavimlerde süt, kımız, yağ; çiftçi kavimlerde buğday, darı, şarap; tüccar kavimlerde para vs. saç olarak kullanılır.*²⁷³

2.5.2. Yapı Temelleri ve Mezarlar

Sumer mimarisinde ana hatlarıyla çember çevreli ve köşeli binalar göze çarpar. Her iki yönden Sumer ve Türk yapılarında benzerlik görülür. Tarihi olarak Göbeklitepe'de bulunan daire hatlı temele oturan dinî yapılar eldeki en eski arkeolojik veriyi oluşturduğundan bu tarzın çıkış yeri olarak Anadoluyu göstermek yanlış olmayacaktır. Buna rağmen, Sumerlilerin tarih sahnesine çıktıklarını bildiğimiz dönemlerden sonra bu yuvarlak hatlı yapı tekniği yalnızca zeminle sınırlı kalmamış duvarların taşıdığı ilk kubbelere dönüşmüştür. Benzer biçimde, otağlar ve kereste kullanılarak otağlar gibi inşa edilen kurganlar bozkır kültürünün Orta Asya'da ortaya çıkmış en eski yapı unsurlarıdır.²⁷⁴ Öyleki Sumerlilerin elinden çıktığı bilinen ilk kubbeler, bozkır rüzgârıyla yerleşiklerin üzerine uzunca bir süre hâkimiyet kuran Türklerin yaşadığı alanlarda somutlaştırılmış bir evren anlayışının

²⁷⁰ Katz, 167.

²⁷¹ Jeremy Black, **Reading Sumerian Poetry**, London: Athlone Press, 1998, 11-22., Ayrıca bkz. ETCSL, **Lugalbanda in the Mountain Cave**, t.1.8.2.1, Segment A: 371-393

²⁷² İnan, 100-167.

²⁷³ İnan, 100.

²⁷⁴ Kürşat Koçak, **Bozkır Türk Kültür Tarihinin Kaynakları**, 1. Baskı, Konya: Kömen Yayınları, 2015, 89.

(mikrokozmos) yansımasıyla, çadırların tavanı olarak günlük hayatın bir parçası şeklinde varlığını sürdürmüştür.²⁷⁵

Yakın zaman önce yukarı Mezopotamya'da -Göbeklitepe'de- açığa çıkarılan çember temelli tapınaklardan *Tepe Gawra*, *Gubba* ve *Üçtepe'de*²⁷⁶ açığa çıkarılan Sumer yapılarına; Sumer kentlerindeki çember zeminli ve kubbeli yapılardan Türklerin geleneksel kubbeli çadırlarına; bozkırların yığma kurganlarından İslami dönem türbelerine²⁷⁷uzanan bir paralellik, bir benzerlik söz konusudur. Bu doğrultuda MÖ 7. Binin sonlarına doğru ortaya çıktığı düşünülen ve 1930'larda Irak'ın kuzeyindeki Tell Arpachiyah kazılarında bu yana *tholos* olarak adlandırılan çember yapı birimleri²⁷⁸ ile Balkanlarda Seuthopolis'te, Mezek'te ve Kazanlak'ta bulunan, yukarıda tholoi olarak sözünü ettiğimiz, MÖ 4. yüzyıldan kalma kubbeli mezarlar²⁷⁹ arasında da tarihsel bir bağlantı olduğu gözükmemektedir.

Mimarideki herhangi bir benzerlik çok dikkat çekmese de ölüm gibi bir gerçeğin uğradığı zamanlarda toplum algısıyla kendini açığa vuran gelenekler her türden benzerliği ilgi çekici kılmaktadır. Öyle ki Seuthopolis'te bulunan mezarlardan bir geçit ile kubbeli gömü kısmına (tholos) açılanında bir köpeğe ve bir ata ait iskeletler bulunmuştur²⁸⁰. Bu gömme geleneği tabiki daha ilk bakışta İskitlerin ölü gömme geleneklerini akla getirmektedir. Kaldı ki Sumer mezarından çıkan kurt başı başlık veya eşek (at?) iskeletleri de hesaba katılırsa bu, aynı geleneğin tarihsel sürekliliğine dair bir alamet olarak değerlendirilmeye müsaittir.

Tholos adıyla anılan mezarların nerede ortaya çıktığıyla ilgili görüş birliği olmasa da zaman olarak aşağı yukarı MÖ II. Bin'in Ege uygarlıklarına dayandırıldığı

²⁷⁵ Çoruhlu, 21.

²⁷⁶ Harriet Crawford, **Sumer ve Sumerliler**, Nihal Uzan (çev.), 2. Baskı, Ankara: Arkadaş Yay., 2010, 97, 99, 122.

²⁷⁷ İbrahim Onay, İslamiyetten Önce Türklerde Ölüm Anlayışı ve Defin Yöntemleri, **Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi**, Sayı 7, 2013, 237.

²⁷⁸ Peter M. M. G. Akkermans, Glenn M. Schwartz; **The Archaeology of Syria: From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies (ca. 16000 - 300 BC)**, United Kingdom: Cambridge University Press, 2003, 103. 'Tholos'un kelime olarak çoğul yapısı 'tholoi' biçimindedir.

²⁷⁹ Jeanette Stakenborg – Hoogeveen, Mycenaean Thrace from the Fifth till the Third Century B.C. - A Summary, **Thracians and Mycenaean-Proceedings of Fourth International Congress of Thracology**, Alexander Fol, Jan Best and Nanny de Vries (drl.), Sofia – Leiden: Terra Antiqua Balcanica and E. J. Brill, 1989, 183.

²⁸⁰ Stakenborg – Hoogeveen, 183.

görülür²⁸¹. Hâlbuki aynı mezarlar, Türklerin anayurdu Türkistan'da, Güney Türkmenistan'da MÖ 4. Bin başlarında birden fazla ölüye yer verecek şekilde görülür. Şehr-i Sokhta'da bulunanları MÖ 3. Bin başlarına aittir. Altıntepe, Tepe C ve Mungidak mezarları en özgün olanlarıdır. Üstelik buralarda kare temelli mezarlar da aynı sıklıkta görülür.²⁸²

2.6. Efsaneler ve Mitolojik Öğeler

2.6.1. Kurt

Türk ve Moğol boyları ister büyücülükte ister dinde olsun hayvanlara ayrıcalıklı bir yer vermişlerdir. Göğe, tanrılara, atalara adak olarak sunulmasından başka, hayvanlar, toplumları ve zamanla ilgili kavramları da ifade etmiş, onları simgelemiştir²⁸³. Kültüre nüfuzu açısından baktığımızda Türk ve Moğol boyları için *eski çağda en önemli hayvan figürü kurt*²⁸⁴ olmuştur. Hatta kurt, türeyişin kaynağı olarak görülür. *Cengiz Han'ın ataları Börte Çine ve Koa Maral da anlatılara göre mavi kurt – dişi kula geyik birleşmesine, sonradan ise yurdun üstündeki duman deliğinden içeri giren güneş ışığından gebe kalan Alan-Koa adında bir kadının gebe kalmasına dayandırılır.*²⁸⁵ Türeyiş efsaneleri ve Türkler ile ilgili yapılan benzetmeleri karşılaştırdınca bu kez ortaya kurtla karışık (zoomorph) bir kimlik çıkar. Orhun kitabelerinde geçen “Tanrı güç verdiği için babam kaganın askeri börü gibi, düşman koyun gibi imiş...” sözünü ettiğimiz bu ‘karma kişi’yi açıklayan en yerinde örneklerden biridir. Ayrıca, İbrahim Kafesoğlu'nun verdiği bilgiye bakılırsa Tabgaç yöneticisi T'ai-wu: *Kurt sürüsünü andıran Türk ordusu karşısında, Çin askeri taydan ve düveden farksız*²⁸⁶ demiştir. Diğer bir benzetme örneği ise Delhi Sultanlığının görüşünde yatar. Türk ile Hindu'yu karşılaştıran anlayış, Türk'ü bir arslana Hinduyu da onun karşısında bir ceylana benzetmiştir²⁸⁷. Aynı şekilde bu

²⁸¹ Nil Dirlik, The Tholos Tombs of Mycenaean Greece, **Master's Thesis in Classical Archaeology and Ancient History**, Uppsala University, 2012, 40-44.

²⁸² M. Tosi, S. Malek Shahmirzadi, M. A. Joyenda, The Bronze Age in Iran and Afghanistan, **History of Civilisations of Central Asia**, A. H. Dani, V. M. Masson (drl.), Vol. I - The Dawn of Civilization - Earliest Times to 700 BC Paris: UNESCO Yayınları, 1992, 213.

²⁸³ Yves Bonnefoy (drl.), **Asian Mythologies**, Wendy Doniger vd. (İngilizce'ye çev./İngilizce 1. Baskı), Chicago: University of Chicago Press, 1993, 323.

²⁸⁴ Yves Bonnefoy (drl.), **Asian Mythologies**, 324.

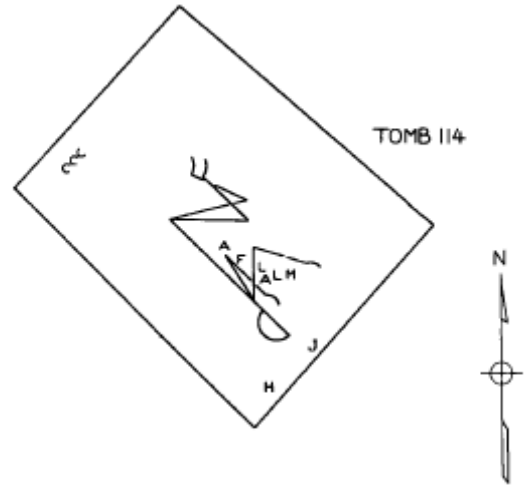
²⁸⁵ Roux, **Türklerin Tarihi**, 273.

²⁸⁶ Kafesoğlu, 277.

²⁸⁷ Kafesoğlu, 277.

anlatılardan iki bin yılı geçkin bir süre önce Sumer ilahilerinde de edebi söylemle kişileştirmeye yahut benzetmeye başvurulduğunu görmekteyiz. “Gudea’nın ilahisinde Lugalbanda, dağlardaki yalnızlığından kurtuluşunda şöyle demektedir: **I snarled like a wolf** ‘Bir kurt gibi hırladım’... Başka bir mısradan ise Şulgi başka ülkelere meydan okurken: **I snarl like a wolf that has caught a lamb** ‘Kuzuyu kapalı bir kurt gibi hırlarım’ biçiminde seslenmektedir”²⁸⁸.

Kurdun yeryüzünün farklı yerlerinde farklı kültürlere korkulan veya saygı duyulan bir varlık olarak katılması ona evrensel bir kimlik yükleyecek dahi olsa onun hem Sumer ilahisinde hem çok zaman sonra Türk edebiyatında ortak bir tarzla yalnızlık duvarının yıkılması hadisesinde görülmesi *özgünlük* olarak yorumlanabilir. Mitlerin özgünlüğünü ve evrenselliğini Namık Aslan şu örneklerle açıklamaktadır: *At motifi evrensel, “Kırat” motifi Türk destanlarına özgüdür. Akıllı ve kurnaz çocuk motifi evrensel, “Keloğlan” motifi Türk masallarına özgüdür. Cengâver kız motifi evrensel, “Arabüzengi” Türk halk hikâyelerine özgüdür. Kurt motifi evrensel, “Bozkurt” motifi Türk kök efsaneleri ve destanlarına özgüdür*²⁸⁹.

Şekil 6. Altın ve gümüş alaşımli kurt başı ve mezardan çıkan eşyaların bulunma planı.

Kurt başının mezardaki konumu (J) ile gösterilmiştir.

Kaynak: Tobler A. J. (1950) Excavations at Tepe Gawra, Volume II, ABD: University of Pennsylvania Press, Details of Burials in Selected Tombs (Tomb 14) XXVII, LIX.

²⁸⁸ Black, 140.

²⁸⁹ Namık Aslan, Kurt Motifinin Türk Menşee Efsanelerindeki Anlamı Üzerine, **Millî Folklor**, Yıl 22, Sayı 87, 2010, 73.

Elbette Sumerlilerde bugün Türklere maledildiği biçimiyle bir bozkurt efsanesinin ortaya çıkması beklendik değildir. Ancak Sumer mezarında görülen takmalık kurt başının da gelişi güzel seçildiği düşünülemez. Çünkü mezarlara ölüyle gömülen eşyalar hiç değilse bir kültürel derinliğe veya ölen kişinin yaşadığı kültürle bağına işaret ediyor olmalıdır. Bu yüzden, başlangıcı Sumer uygarlığından yaklaşık 1400 yıl sonrasına tarihlenen Hunlardan bildiğimiz Aşına boy adı ile Göktürklerde görülen *altından kurt başlıklı sancak*²⁹⁰ aynı çizgide sürdürülen kültürel birikimi veya kültür aktarımını akla getirmektedir. Ayrıca, Türklerin İslamiyet dışı inançlarında şamanın kullandığı eşyalar arasında sayılan hayvan başlı asa²⁹¹ eldeki arkeolojik verileri desteklemeye yarayabilir. Üstelik kurt Sumercede UR.BAR.RA 𒌦𒂍𒀭 ur-bar-ra şeklinde ifade edilir.²⁹² Burada *ur* tanımlayıcıdır ve *bara* Türkçede kurt için kullanılan börü kelimesini andırır.

Item 2: gold head of a wolf, Excavation 7, priest's tomb, room 7.

Şekil 7. Altın kurt başı

Kaynak: Masson V. M., Altyn Depe, Henry N. Michael (çev.), Philadelphia, The University Museum - University of Pensilvanya, 1998, 115. Plate XXIII.

²⁹⁰ Kafesoğlu, 95-96

²⁹¹ Çoruhlu, 85.

²⁹² ePSD, 17 Şubat 2016. Ayrıca ^{ur}bara - börü için bu çalışmada bkz. başlık 3.5.3.: Salih Çeçen ve L. Gürkan Gökçek'in Sunduğu Denklikler ve Benzerlikler.

Boyun kısmından bir yere geçirilecek biçimde boş olarak tanımlanan bu kurt başının yapısı itibariyle yalnızca bir sırığa yahut bastona takılası başlık işlevi gördüğü belirtilmiştir.²⁹³

2.6.2. Ay Kültü

Ur'da ve Eridu'da (MÖ1990) bulunan bazı tuğlalar sırt sırta yaslanmış iki hilal ile bezenmiştir. Bunun Ay Kültü ile ilişkili olması muhtemeldir.²⁹⁴

*Sumer mitolojisinde gezegenlerin ve yıldızların Ay'ın çevresinde döndüğü düşünülmüştür. Ay, yaban boğalarına benzetilmiştir ya da tahıl ekmeyle özdeşleştirilmiştir*²⁹⁵. Yarım ay Nanna'nın, küre veya çember (disk) güneş tanrısının, yıldızlar Innin-İştar'ın amblemidir. Türkmenistan'ın güneyindeki Altın Tepe'de Sumer Kültüründeki ögeye denk altından yapılmış bir boğa başı bulunmuştur. Bunun üstüne bir hilal kazınmıştır. Bu bulgu Türkmenistan'daki Bronz Çağı insanının Sumerliler ile aynı türden kültürel bir ögeyi kullanmış olması bakımından dikkat çekicidir.²⁹⁶ İşte Türkmenistandaki bu Tunç Çağı *kutsal* eğilimleri aradan geçen hayli zamana rağmen Türk adıyla anılan koca bir kültür havzasının topluluklarında görülür. “Ay toynaklı küheylanım, ay boynuzlu sığırım, ay boynuzlu koçum, ay boynuzlu ak keçim”²⁹⁷ şeklinde geçen deyimler taş, kile yansıtılan eski bir fikrin ve duygunun dilde kalan yansıması olarak değerlendirilmeye elverişlidir.

“Ay ve Güneş Kültü proto-Türk devirlerinden beri etkilerini sürdürmüş, hatta İslamiyetten sonraki devirlere de sızmıştır. ‘Ay atam Güneş anam’ deyimini bunu ifade eder.”²⁹⁸ Yine, Türkiye Türkçesine yerleşen Ay Dede tabiri aynı algının uzantısıdır. Mersin yörüklerinde çocukların ay ışığında Ay'a bakıp okuduğu şu tekerleme buna bir örnektir.

²⁹³ Tobler, 92.

²⁹⁴ H. R. Hall, D.Litt., **A Season's Work at Ur, Al-'Ubaid, Abu Shahrain-Eridu-and Elsewhere: Being an Unofficial Account of the British Museum Archaeological Mission to Babylonia 1919**, London: Methuen & Co. Ltd., 1930, 107.

²⁹⁵ Masson, 77.

²⁹⁶ Masson, 77.

²⁹⁷ G. K. Rysbaeva, Türk Halklarında Ay ve Güneşe Tapma, **Karadeniz - Üç Ayda Bir** Yayınlanan Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 2. Sayı, 2010, 143. <http://www.dergikaradeniz.com/>, 2 Ağustos 2015.

²⁹⁸ Çoruhlu, 81.

Ay Dede evin nerde?

Şamlı Bel'de!

Şamlı Bel'in neresinde?

İki dalın arasında!

*

Keklik getir yağa batır

Sen yemezsen bana getir²⁹⁹

Bu tekerlemede Ay Dedenin ışıklı beldedeki evi vasıtasıyla bir ululuğa, gökselliğe gönderme yapılıyor gibidir. *Şamdan*, *şam*, *Şamaş* ile aynı kökten gözükten 'Şamlı Bel' yoluyla ışık ilişkisi kuruluyor olmalıdır. Nihayet ışığa, kutlu olana veya nura bir gönderme var gibi gözükür. Yiyecek olarak keklik istenmesi de Ay'dan lütuf aramayı akla getirmektedir. Bu noktada Sibiryaya Tatarlarının yeni ayda dans etmesi ve Kazakların "eski ayda bağışla yeni ayda nimet eyle" diyerek yakarışı³⁰⁰ bu görüşü destekleyecek bulgular olarak değerlendirilebilir.

2.7. Benzer Sanat Ürünleri

2.7.1. Heykeller ve Kabartmalar

Gudea dönemi yontularının Sumerli sanatının çatısını oluşturduğu kabul edilmiştir. Sarzec'in Girsu'da (Tello) bulunduğu bu döneme ait heykeller ile kabartmalar Sumer Uygarlığının kimliğine vurgu yapan en özgün, en saf örneklerdir.³⁰¹ Yalnız, kimlik vurgusunun yapıldığı bu döneme kadar Sumer sanatının etkileşim içinde olduğu anlaşılan geniş bir alan vardır. Örneğin Altın Tepe'nin (Türkmenistan) betimleyici sanat ürünleri Sumer kültüründen kalan sanat ürünlerine benzer. İşçiliğe bakılırsa Altın Tepe sanatının, hem Sumer'den hem Agad kültüründen esinlenmiş olabileceği³⁰² dile getirilir.

Yine Türkmenistanın Göksür Havzasındaki eski yerleşim yerlerinde bulunan yumru omuzları, iri göğüsleri ve kalçaları olan oturur vaziyetteki yayvan kadın heykelcikleri

²⁹⁹ Duran Abacı, *Türkçede Kökler ve Ekler*, **Kukun**, Sayı 1, Mersin: Türkçeyi Geliştirme ve Yayma Derneği Yayını, Ocak 2010, 9.

³⁰⁰ Rysbaeva, 142.

³⁰¹ Woolley, 88.

³⁰² Masson, 79.

Halaf örneklerine benzer. Halaf etkisi görülen diğer eserler arasında koyu kahverengiyle boyanmış, sıralı baklava dilimleriyle bezenmiş kadehler ve kâseler vardır. Ubeyd'in kuzeydeki kültür kalıntıları da bu benzerliğe ortaktır.³⁰³

Atların ilk kez nerede evcilleştirildiği ile farklı görüşler olsa da Orta Asya'da evcilleştirildiğini belirten arkeolojik bulgular var. Bu konuda en iyi belgelenen evcil at verilerinin Kazakistan'dan geldiğini savunan görüşler ileri sürülmüştür. Konuyla bağlantılı olarak D. W. Anthony, Kazak bozkırlarında yüksek oranda at kemiklerinin, çömler içinden at sütü kalıntısının, yerleşim yerlerinden at gübresi atıklarının çıktığını yazar. At kemiklerini MÖ 3600-3100 yılları arasına tarihlendirir.³⁰⁴ Sumerli yurdundan çıkan bulgular arasında, Kazakistandaki bulgularla aynı tarihlere denk gelip binek türünden equidea ailesine ait hayvan heykelciğinin yanı sıra MÖ 4. Binin yarısına tarihlendirilen bakırdan çiviler ve dizgin halkası görülmektedir. Dizgin halkasının üzerinde equidae ailesinden bir hayvan heykelciği eklidir.³⁰⁵ Verilerin geldiği alanda yapılan kazının sonraki aşamalarında dört tekerlekli savaş arabası ile birlikte dizgin halkasına boğa biçimli heykelcik ekli vaziyette fakat arabanın önünde onu çektiği anlaşılan ve eşek kemiği³⁰⁶ olduğu varsayılan kemikler bulunmuştur. Tüm bunlar Türkistanın bozkırları ile Sumer toprağı arasında kültürel alışverişin en az MÖ 4. Binden itibaren at yoluyla ileri bir safhaya taşınmış olabileceğine dair ipucu sayılabilir. Şüphesiz konunun üzerine eğilen ileri çalışmalar şimdilik cılız kalan bu durumu aydınlatacaktır.

2.7.2. Çalgılar

TI-GI (Akk.= tigi, tegu) adıyla bilinen üflemlî çalgının bir diğer adı KA-GI olarak geçer. Malzemesi kargıdan (kamış) olup özellikle tapınak törenlerinde kullanılmıştır.³⁰⁷ KA “ağız” ve GI “kargı” anlamlarıyla değerlendirildiğinde KA-GI'nın “ağız kargısı” şeklinde bir düşüncenin tezahürü olabileceği de akla

³⁰³ Loon, 228.

³⁰⁴ D. W. Anthony, **Horses, Ancient Near East and Pharaonic Egypt**, John Wiley & Sons, Inc., 2012, 1. <http://dx.doi.org/10.1002/9781444338386.wbeah01092>, 4 Ağustos 2015.

³⁰⁵ Henry Field, **The Field Museum - Oxford University Expedition to Kish, Mesopotamia 1923-1929 (Anthropology Leaflet 28)**, Chicago: Field Museum Of Natural History, 1929, 18.

³⁰⁶ Field, 20.

³⁰⁷ Francis W. Galpin, **The Music of the Sumerians and Their Immediate Successors Babylonians & Assyrians**, United Kingdom: Cambridge University Press, 1937, 13.

gelmektedir. PSD’de GI.DI "gi-di, a musical instrument, reed flute" yani “kaval” açıklamasıyla geçer.³⁰⁸ Bunun tersine GI-DI, Galpin’e göre, kesin olmasa da ‘tulum’un ‘bagpipe’ karşılığıdır. Galpin, *GI-DI bize Türkçedeki veya Arapçadaki Ghaidd yahut Gajda kelimelerini anımsatıyor*³⁰⁹ demektedir.

Üflemeli çalgıların yanında bir de Arp ve davul vardır. Bunların Asya menşeli olduğu barizdir. Yay tipli arpın ve kum saati şekilli davulun İranın doğusuyla, Hindistanla, Türkistanla ve Tibetle bağlantısı kurulabilmektedir.³¹⁰ Bendil ise Sibiryadan çıkma gösterilmektedir. Bu tipteki çalgının erken örneklerinden biri Mısır metinlerinde *tab* olarak karşımıza çıkar. Akad dilinde de aynı şekilde rastlanan bu kelime *dapa* şekliyle geçtiği Sumerceden alıntı olmalıdır. Ayrıca, Sumerlilerin bunu Orta Asyadan getirmiş olması muhtemeldir.³¹¹ Mezopotamya’da Inanna kültürünün *kutsal düğün* törenlerinde kullanılmıştır ve hem erkeklerin hem kadınların bu çalgıyı kullandığı bulgulardan anlaşılmaktadır.³¹²

Şekil 8. Arp Çalgıcısı (~MÖ 2000 – 1600)

Kaynak: <https://oi.uchicago.edu/collections/highlights/highlights-collection-mesopotamia>,

³⁰⁸ <http://ePSD.museum.upenn.edu/ePSD1/nePSD-frame.html>, 20 Ekim 2014.

³⁰⁹ Galpin, 19.

³¹⁰ Galpin, 76.

³¹¹ Mariko Namba Walter, Eva Jane Neumann Fridman (drl.), **Shamanism: An Encyclopedia of World Beliefs, Practices and Culture**, Volume I, USA: ABC-CLIO Inc., 2004, 102.

³¹² Veronica Doubleday, The Frame Drum in the Middle East: Women, Musical Instruments and Power, **Ethnomusicology: A Contemporary Reader**, Jennifer C. Post (drl.), Routledge, 8 December 2005, 112.

Şekil 9. Pazırık Kurganlarından Çıkan Bir Arp (MÖ 300-290)

Kaynak: <https://depts.washington.edu/silkroad/museums/shm/shmpazyryk.html>

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SUMER VE TÜRK KÜLTÜRLERİNDE DİL BAKIMINDAN BENZERLİKLER, DENKLİKLER

3.1. Sumer Dili ve Yazısı

Yazı, MÖ ± 3200'de Güney Mezopotamya'da Sumerliler tarafından keşfedilmiştir.³¹³ Dolayısıyla geçmişe dair haberler veren eldeki en eski dil Sumercedir. "Sumerlinin dili tek heceli kelimelerden ve bu kelimelerin birleşmesinden meydana gelen iltisakî (agglutinant) bir dildi."³¹⁴ Ancak hem Sumer kelimesinin bulunup anlaşılması hem Sumer Dilinin çözülmesi Akadca'nın sayesinde olmuştur. Çünkü Akadcanın ses değerleri Sumerceye uyarlanmıştır.³¹⁵ Dolayısıyla Sumerlilerin hangi sözü hangi değerle seslendirdikleri tam olarak bilinmiyor. Bundan ötürü Sumerolog sayısı kadar Sumerce vardır denilir. Gene de ortada değişmez bir gerçeklik olarak kadim Orta Doğu ve Anadolu halklarının kullandığı çivi yazısı durur. İşte bu Sumerlilerin icadıdır.

Çivi yazısı bir anda ortaya çıkıveren bir gelişme değildir. Bugün çivi yazısı denilen yazının öncesinde ifadeler resimle anlatılmıştır. Fakat III. Uruk safhasında resimleri 90 derece döndererek yatay çizmeye başlamışlardır. Aynı devirde resim dışı şekillerle soyut kavramların anlatılmaya başlanması³¹⁶ ileriki aşamada yazıya geçişin temeli olmuştur. En erkenci metinler Uruk III - IV evrelerine (aşağı yukarı MÖ 3200-3000) aittir. Erken dönem metinleri oldukça bozuk, noksan veya arızalıdır. Bu yüzden ilk metinleri dilbilgisi araştırmalarında kullanmak oldukça zordur. İlk dilbilgisi çıkarımları yapmaya fırsat veren yazılar hemen hemen MÖ 2800'lerin Ur kentinden çıkmıştır. Bu erkenci metinlerin çoğu yönetimle alakalıdır. Sadece birkaçı

³¹³ L. Gürkan Gökçek, **Asurlular**, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2015, 22.

³¹⁴ Kinal, 7.

³¹⁵ Aydın, 42.

³¹⁶ Kinal, 6.

işaret listesidir. MÖ ± 2600 dönemi öncekilerden daha farklı metinler sunar. Bu dönemin metinleri Fara'da (Suruppak) ve Abu Salabikh'te yaygınca bulunmuştur. Yazılarda gramatik özellikler artık daha iyi seçilecek düzeydedir.³¹⁷ Bazı Sumer metinleri istisna oluştursa da eldeki metinler genelde dinî içeriklidir. İçlerinde Sami dillerinden ödünç alınan kelimeler ve rahiplerin kısmen Sami düşüncesinden aktardığı bölümler vardır.³¹⁸

3.1.2. Sumercenin Genel Özellikleri

“Sumerce yapı bakımından Altay dil grubuna girmektedir ve bu dil ailesinin en eski temsilcisidir. Sumerce bitişken bir dildir. Eklemeli dillerde isim ve fiillerin yapım ve çekimi, kelimelerin genellikle sonuna (bazı dillerde ön ek de alabilir) getirilen eklerle yapılır. Yani Sumerce, tek heceli köklerin hakim olduğu ve köklerin değişmediği bir dildir. Gramer ekleri de bağımsız kelime kökleri olarak kabul edilir. Konson (sessiz harf), vokal (sesli harf) kaybolması veya benzeşmesi (assimilation) gibi, isimler ve fiiller form bakımından ayrılmazlar. Aynı kök hem isim hem fiil olabilir. Ayrıca kök ve fiil değişmez, gramer işlemleri ise kökün önünde veya arkasında oluşur. Eklerin özelliği, tek tek kelimelerin veya cümle parçalarının birbirleriyle olan ilişkilerini cümle zinciri haline getirerek ifade edilmesidir. Sumerce kök bakımından fakir bir dil olmasına rağmen çeşitli kelimeler birleştirilerek isim, sıfat, fiil gibi yeni kelimeler üretmek suretiyle zenginleştirilmiştir.”³¹⁹

Çağımızın Sümer uzmanları Sumerce çiviyazılı metinlerin çevirisini işaret işaret yapar. Her bir işarete okuma değeri atar. Böylelikle, çiviyazısı bugün kullandığımız yazıya ve dile uyarlanır. Yoksa işaret değerlerinin, olduğu gibi doğrudan doğruya güncel yazıya aktarılması çoğunlukla söz konusu değildir.³²⁰ Yazıdan yazıya çevirme (transliteration) işaret işaret yapılırken, dilden dile çevirme (transcription) kelime kelime yapılır. Mesela, **mu-un-na-du₃** her işarete verilen değerle çiviyazısından Latin harflerine bir aktarım iken, **mu.na.n.du₃** (onun için yaptı) yazının dile

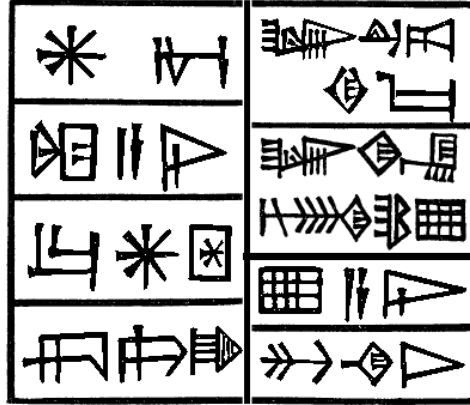
³¹⁷ A.H. Jagersma, **A Descriptive Grammar of Sumerian**, Doktora Tezi, Leiden University, 2010, 4-5. <https://openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/16107>, 15.01.2016, 14:34.

³¹⁸ J. Dyneley Prince, The Vocabulary of Sumerian, **Journal of the American Oriental Society**, American Oriental Society Press, Vol. 25, 1904, 49-67. <http://www.jstor.org/stable/592549>, 30 Ağustos 2013.

³¹⁹ Gökçek, 289.

³²⁰ Daniel A Foxvog, **Introduction to Sumerian Grammar**, USA: University of California, June 2011, 6.

aktarımını gösterir ve aynı zamanda söz birimleri (morpheme) hakkında bilgi verir. Sonuç itibarıyla bunun okunuşu /munandu/ olur.³²¹

Şekil 10: Ur Nammu'nun Inanna Tapınağına işlediği yazı

Kaynak: John L. Hayes *A Manuel of Sumerian Grammar and Texts*, Malibu: Undena Publications, 1990, 47-51.

Yazıdan Yazıya

Yazıdan Dile

1: <u>d</u> Inanna	Inanna
2: <u>nin-a-ni</u>	nin.ani.(r)
3: <u>Ur-d</u> Nammu	Urnammu
4: <u>nitaḥ-kala</u> g-ga	nitaḥ.kalaga
5: <u>lugal-Urim</u> ₅ ^{ki} -ma	lugal.Urim.a(k)
6: <u>lugal-Ki-en-gi-Ki-uri-ke</u> ₄	lugal.Kiengi.Kiuri.k.e
7: <u>é-a-ni</u>	e.ani.Ø
8: <u>mu-na-dù</u>	mu.na.(n.)du.Ø

1.For Inanna,

2.His lady –

3.Ur-Nammu,

4.The mighty man,

5.The king of Ur,

6.The king of Sumer and Akkad –

7.Her temple –

8.He built.

İnanna'ya (=Inanna için)

Hanımefendisi

Ur-Nammu

Kudretli insan

Ur'un kralı

Sumer ve Akad'ın kralı

Tapınağını

Yaptı

*Sumer ve Akad'ın kralı, Ur'un kralı, kudretli insan, Ur-Nammu, hanımefendisi Inanna'ya (Inanna için), tapınağını (Inanna'nın), yaptı.*³²²

³²¹ John L. Hayes, *Sumerian*, 2nd Edition, München: Lincom Europa, 1999, 9.

Cümlenin Öğeleri

[Inanna, nin.ani].(r)

Adanma Durumu (Benefactive)

veya edat tümleci: 'için, -a'

hanımefendisi Inanna'(y)a

[*Inanna hanımefendi.si*].(*ne*)

[Urnammu, nitag.kalaga, lugal.Urim.a(k),

Özne (Agent)

lugal.Kiengi.Kiuri.k].e

*Sumer ve Akad'ın kralı, Ur'un kralı,
kudretli insan, Ur-Nammu*

[Urnammu, insan kudretli, kralı Ur'un,
kralı Sumer'in ve Akad'ın].e

[e.ani].Ø

Nesne (Patient)

tapınak.ını (Inanna'nın)

[ev.ini]. Ø

mu.na.(n.)du.Ø

Fiil

...yaptı.

İşaretlerin Çok Sosliliği (Polyphony): Sumerce'de birçok işaret birden çok ses değerine sahiptir. Örneğin DU [𒅗] (ETCSL) işaretinin *gin, gib, tum, ra* olmak üzere farklı ses değerleri vardır.³²³ Bunun gibi A, 𒀭, işaretinin *a, dur, duru* ses değerleri vardır.³²⁴ Tabi bu ses değerleri Sumerologların Akadcaya dayanarak yaptıkları bir uyarlamadır.

Farklı İşaretlerin Tek Sosliliği (Homonymy): Farklı işaretler aynı ses değerine sahip olabilir. Mesela, DU ve KUR işaretleriyle /gin/ ses değeri verilir.³²⁵ Yahut DU, KAK, GABA işaretleri *du* ses değerini verir.³²⁶

³²² Hayes, 1990, 50.

³²³ C. J. Gadd, M.A., **A Sumerian Reading Book**, Oxford: Clarendon Press, 1924, 10.

³²⁴ ETCSL, 20 Ocak 2016.

³²⁵ Gadd, 11.

³²⁶ Foxvog, 4.

DU		/gin/ ‘onayla-’	DU		/du/ "varmak, gitmek"
KUR		/gin/ ‘dağ’	KAK		/du/ "inşa etmek, yapmak"
			GABA		/du/ "salmak, bırakmak, açmak"

Ad Türetme: Basit ve yalın adlar dışında, Sumerce diğer iki yolla ad yapar.

a) *Diğer adlarla veya sıfatlarla birleşerek*

Ör. **Gi(g)-bar** > gece+yarı(sı) ‘midnight’.

U(d)-šu (UD.ŠU₂) > gün+batımı ‘sunset’³²⁷

Ki-izi > yer+ateş ‘ateş yeri, ocak’.

Dub-sar > tablet+yazan (sıfat fiil).³²⁸

b) *Bazı ön eklerle birleşerek*

Lugal ‘kral’ > **nam-lugal** ‘krallık, kraliyet’.

Gal ‘büyük’ > **nam-gal** ‘büüklük’.

Lu ‘adam’ > **u-lu** ‘nesil, zürriyet, oğul’.³²⁹

Sıfatlar: Eski Sumerce’de tamlama yapılırken tamlayan (nomen rectum) tamlanandan (nomen regens) önce gelmekteydi. Yani önceleri zu-ab iken sonraları ab-zu yaygınlaşmıştır. Yahut asıl olarak önceden gal-lu (büyük+adam) var iken sonradan bunun yerini lu-gal (adam+büyük) almıştır.³³⁰ Bu muhtemelen sonradan baskın duruma geçen Sami etkisinin bir sonucudur.

İlgeçler: “Sumercedeki ilgeçler nerdeyse tamı tamına Türkçe ve Fince’deki gibi kullanılır.” İlgeçler (edat, postposition), Türkçedekine benzer biçimde adlardan veya adları tanımlayan sıfatlardan sonra gelir.³³¹

³²⁷ Gün batımı anlamına gelen bu Sumerce söz, Türkçedeki yatsı (vakit) kelimesini andırmaktadır.

U(d)-šu (UD. ŠU₂) → (y)AT-SI > yatsı ?]

³²⁸ Hayes, **Sumerian**, 17.

³²⁹ Gadd, 20.

³³⁰ John Dyneley Prince, **Materials for a Sumerian Lexicon with a Grammatical Introduction**, Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1908, XIX.

³³¹ Prince, XVI.

İlgeç (Edat)	Sumerce	Türkçe
-DA Bulunma Eki	e-da ev+bulunma eki DA	ev-de ev+bulunma eki DA
-E, A Yönelme Eki	ad-da-na-ru adda.na.ru ad+İY. EKİ+YÖN. EKİ*	ba-ba-sı-na baba.sı.na ad+İY.EKİ+YÖN.EKİ
-ÜZERİ[NDE]	a-ab-ba-ki-ag-dagal-la-(a)-şu a-ab-ba/ ki/ ag-dagala/ şu Ad + ad + sıfat + üs(tünde)	--- Deniz / Yer / Geniş + Üs Deniz ve geniş yer + üs(s>t)ün.de
-DEN...E [KADAR]	u ₄ -é-ta u ₄ -şu-şe	Gün at.andan // gün.doğuşu.(n)dan Gün aş.ana //gün.batımı.(n)a ³³²

*İY EKİ > iyelik eki, YÖN. EKİ > yönelme eki

Dişilik, Erillik ve Tanımlayıcılar (Article): Türkçede olduğu gibi Sumerce'nin de isimlerde veya fiil çekimlerinde cinsiyet ayırd edici özelliği yoktur. ³³³ Mesela, Arapça'da aynı kökten çıkma *Şerif* (erkek adı) ve *Şerife* (kadın adı) örneklerinde görüldüğü gibi bir durum söz konusu değildir. Yine, Hint Avrupa dilleri olan İngilizce ve Almancadaki a, an, the/ ein, der, die, das şeklinde görülen tanımlayıcılar (article) Sumercede bulunmaz. Bunun yerine konuşmada geçmeyen fakat yazıda kelimenin anlamını çıkarmayı kolaylaştıracak tanımlayıcı işaretler bulunur. Kelimelerin önünde veya sonunda olabilirler. İlahi isimlerin sınıflandırılmasında AN (DINGİR); yer adlarında KI; su, ırmak, kanal adlarında ID; ağaç, ahşap türü kelimelerde ĞEŞ; balık türü isimlerde KU; kuş adlarında MUŞEN; meslek adlarında veya ünvanlarda LU; dokuma eşyalarda TÚG gibi tanımlayıcılar kullanılır.³³⁴

Ünlü Uyumu: Türkçedeki gibi ünlü uyumu vardır. Nasıl Türkçede sevecek, bakacak sözlerinde bir ünlü uyumu varsa aynı kural Sumercede de görülür. Bu, Sumerce'nin temel kaidelerinden biridir fakat anlaşıldığı kadarıyla ses benzeşmesi (assimilation) Sami etkileri arttıkça yazıdan düşmüştür.³³⁵

³³² Mebrure Tosun, Kadriye Yalvaç, **Sumer Dili ve Grameri**, I. Cilt, Ankara: TTK Basımevi, 1981, 13.

³³³ Prince, XVII.

³³⁴ Dietz Otto Edzard, **Sumerian Grammar**, Atlanta: Society of Biblical Literature, 2006, 9.

³³⁵ Prince, XVI.

Belirtili Ad Tamlaması:

lugal+ak diğir+(a)ni+Ø > lugal-la diğir-ra-ni

kral+ın tanrı+onun > kral.ın tanrı.sı

é+ak lugal+bi +Ø > é-a lugal-bi

ev+ın sahip+ onun > ev.in sahib.i³³⁶ [kral.ı veya reisi?]

3.2. Sumer ve Türk Dillerinin İlişkisi

Sumer kelimesi nasıl Akadlıların dediğiyle “māt šumerum” ifadesinden gelmişse Sumerce hecelerin ses değerleri hakkındaki bilgimiz de Akadcadan gelir. Yani Akadca ses değerleri Sumerce’de de aynen kabul edilmiştir.³³⁷ Sumerce ses değerleri hakkında doğrudan ve kesin bilgi sağlayacak imkân olmayışı Sumerce metinlerin okunuşunu farklı kılmıştır. Bu yüzden “Diakonoff’un tabiriyle ne kadar Sumerolog varsa o kadar Sumerce vardır.”³³⁸

Sumerlilerin keşfinden beri yanıtı en merak edilen sorulardan birisi onların kimliği üzerine olmuştur. Cevap aranırken en sık başvuru kaynağı ise dilleri olmuştur. Ural - Altay dil ailesinden çıkmış diller ile olan benzerliği birçok bilim adamı tarafından dile getirilmiştir. O dillerinden birisi de Türk dilidir ve Sumercenin Türkçe ile olan benzerliklerine ilişkin ortaya konulmuş çalışmalar veya görüşler bulunur. “Hommel, Poppe, Zakar gibi yabancı bazı uzmanlar Sumer dilinin doğrudan doğruya Türk dilinin akrabası veya onun kökü olduğunu teyit eder.”³³⁹ Onların dışında dil ilişkisi üzerine eğilerek ciddi saptamalarda bulunan diğer bir bilim adamı ise Osman Nedim Tuna’dır. *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi ve Türk Dilinin Yaşı Meselesi* adlı yapıtında Sumerce ile Türkçe ilişkisini iki dil arasında varlığını saptadığı kurallarla ve örneklerle açıklamıştır. Vecihe Hatiboğlu iki dil arasındaki ilişki için şöyle der: “Sümercenin aslı konusu çok yazılmış, çok işlenmiştir. Hemen her ulustan dilciler, Sümerce ile kendi dillerini karşılaştırmışlar, çıkar yol aramışlar, bulamamışlardır. Temeldeki gerçekler, Türkçe dışında, bütün

³³⁶ Foxvog, 42.

³³⁷ Aydın, 42.

³³⁸ Aydın, 8.

³³⁹ Bemyrat Gerey, **5000 Yıllık Sümer-Türkmen Bağları**, 2. Baskı, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, Eylül 2005, 142.

dillere ters düşmüştür.”³⁴⁰ Türk Dilleri denildiğine göre bu konuda yazılıp çizilenler yalnızca Türkçe adı ile sınırlı değildir. Türkçeye akraba olan Macar dilinin de Sumerceyle benzerlik veya ilişki bakımından sıkça ele alındığı görülür. Mesela Badiny, Deimel’in 5 Ocak 1953 tarihli mektubunda “Sumerce ile Macar Dilinin ilişkili olduğu gerçeğini kabul etmek için en ufak bir güçlük çekmedim” deyişinden aldığı ilhama dayandırdığı 20 yıllık çalışmasından özetle ses değerleri ve dil yapısı bakımından Sumercenin MS 1000 yıllarındaki Hun[gar] (Macar) dilinde yaşadığını dile getirmiştir.³⁴¹ Buna rağmen iki dil arasındaki benzerliğe dikkat çeken çalışmaların genelde kelime varlığı üzerine odaklandığı görülür. Sözcüklerin benzerliğiyle alakalı verilerde yeni çalışmalarla artış sağlansa da dilbilgisi bakımından yapılan karşılaştırmaların olduğu çalışmalar dikkat çekecek safhada değildir. Kaldı ki söz ve ses benzerliği konusunda dahi karşılaşılan ciddi sorunlar bulunur.

Sumerce ve Türkçe karşılaştırılırken çekilen en büyük zorluk Tuna’nın dediğiyle *dil derinliği* olgusunun her iki dilin sözlüklerine yansıtılmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin, Türkçe bir kelime ele alındığında onun 1250 yıllık geçmişinden kalan verilerin ortaya koyduğu ses değişimleri benzer şekilde Sumerce’de göz önüne alınmaz. Sözlüklerde geçen Sumerce bir sözcüğü bu dilin lehçelerini veya 1300 yıllık zaman aralığında geçirmiş olabileceği ses değişimlerini hesaba katmadan değerlendiririz.³⁴² Üstelik kil tabletlerin sürekli olarak kopyalarla çoğaltılması Sumercenin farklı şivelerinin yan yana bulunması ihtimalini doğurmakta ve karşılaştırılması gereken asıl sözcüğü seçebilmeyi zorlaştırmaktadır.³⁴³ O halde Türkçe ve Sumercenin ilişkisini sağlam verilerle ortaya koyabilmek için Sumercedeki ve Türkçedeki ses olaylarını açıklayan araştırmalara öncelik verilmesi büyük kolaylık sağlayabilir. Sonraki aşama ise ek göreviyle saptanan hece değerlerinin Türkçedeki karşılıklarını aramak olmalıdır. En son aşama ise tahmin edilebileceği gibi dilbilgisi kurallarının karşılaştırılmasıdır.

³⁴⁰ Vecihe Hatipoğlu, Türk Tarihinin Başlangıcı, **Türkoloji Dergisi**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayını, 1979, 8(1): 29.

³⁴¹ Francisco Jose Badiny, New Lines for a Correct Sumerian Phonetics to Conform with the Cuneiform Scripts, **A Paper Read at the XXIXth International Congress of Orientalists**, Paris: 1973, 5.

³⁴² Osman Nedim Tuna, **Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi ve Türk Dilinin Yaşı Meselesi**, 2. Baskı, TDK Yayınları, Ankara, 2011, 3.

³⁴³ Tuna, 4.

Bu kadim dilde farklı dil ailelerinin özellikleri görülse bile böyle bir durum Sumercenin Türkçe gibi bir Altay diliyle göstereceği benzerlikleri araştırma çabasının değerini gözden düşürmez.

Elbette yukarıda bahsi geçen konuların hepsini tek bir çalışmaya sığdırmak mümkün görünmüyor. Gene de sesteki, sözdeki veya dilbilgisindeki denklik veya benzerlikler bu bölümde toplanmaya çalışılmıştır. Buna, çalışma süresince sezilen bir kaç dilbilgisi benzerliği de eklenmiştir.

3.3. Dilbilgisi Bakımından Bazı Benzerlikler

3.3.1. Sıfat / Ad Tamlamaları

Yaygın görüşle Sumercede sıfat tamlamalarının ad+sıfat biçiminde olduğu kabul edilir. Bu görüş her zaman doğru olmayabilir. Örneğin, **lu-gal** bütün çevirilerde “adam büyük” olarak çevrilmiştir. Birçok yerde kral olarak çevrilen *lugal* sözünün aslı, değişmez biçimde gal+lu olarak yazılmasına rağmen *lu+gal* olarak telaffuz edilir, okunur.³⁴⁴ Gene, ‘baş çömlekçi’ anlamında *bahargal* okunan sözün yazımı soldan sağa [GAL.BAR.EDIN]; yani, *çivi yazısıyla* biçimindedir.³⁴⁵ Buna rağmen bu örnekte [GAL] sona getirilen bir ekmiş gibi değerlendirilmektedir. ‘Gal’ ayrıca Sumerce’de bir son hecedir. Bu son hece son zamanların Sumercesinde ‘olmak, olan’ anlamına gelen ‘val, ul’ olmuştur. Örneğin: *gul-gal*=hostile³⁴⁶ karşılığı olmaktadır. Son ek *gal* (IG) hem sıfat yapar hem varlık adı veya adıl (substantive) yapar.³⁴⁷ Öyleyse *gul-gal* örneğinde bu söz ek görevindedir ve ayrıca bir kelime olarak görev yapmadığı görülmektedir. Dolayısıyla aynı ses, Türkçe’de beyaz anlamına gelip aynı zamanda bir ek olarak görev yapan *ak* gibi farklı iki görev üstlenmiştir. Üstelik aynı Türkçedeki gibi sıfat yahut ad olarak kullanıldığında tanımladığı nesnenin önünde; ek olarak kullanıldığında ise sözcüğün ardında

³⁴⁴ Stephen Langdon, **A Sumerian grammar and Chrestomathy, with a Vocabulary of the Principal Roots in Sumerian and a List of the Most Important Syllabic and Vowel Transcriptions**, Paris: Librairie Paul Geuthner, 1911, 25.

³⁴⁵ Bahargal: baş çömlekçi. Bkz. ePSD: bahargal [POTTER] wr. bahargal(|GAL.BAR.EDIN|) "chief potter" 4 Temmuz 2015.

³⁴⁶ Hommel, 359.

³⁴⁷ Prince, XVII.

gösterilmiştir. Kaldı ki çoğu Turan dilinin son eklerinin bağımsız birer kelime olabileceği daha önceki çalışmalarda dile getirilmiştir.³⁴⁸

3.3.2. Sumercedeki Çoğul Eki *-En* ve Türkçedeki *-LAR*

Sumercede geçen kişi zamirlerinin tekil ve çoğul yapılarına bakarak Türkçedeki çoğul ekiyle bir uygunluğun olduğu görülmüştür. Gerçi Sumercenin okunuşundaki kişiye görelilik genel sıkıntı olarak burada da hissediliyor. Fakat birinci tekil şahısların Sumerce karşılığı *me*, *za* ve *ene*³⁴⁹ şeklinde ele alınca bu sorun çözülecek gibi durur. Diğer yandan kişi zamirlerinin çoğullarının sırasıyla *mē / zunē(nē) / anēnē*³⁵⁰, *me-ne*, *me-en-ne / me-en-zi-en / e-ne-ne-ne*³⁵¹, *me-en-dè-en / me-en-zè-en / a-ne-ne*³⁵² biçiminde farklı farklı geçtiği görülüyor.

Türkçedeki o zamiri DLT’de *an* olarak verilmiştir. O halde günümüzdeki 3. tekilin çoğulu *onlar*: *on-lar < an-lar < an-na(r) < an-na* biçiminde bir ses değişikliğine maruz kalmış gibidir. Çünkü Eski Türkçede geçip bugün Türkiye batı ağızlarında görülen *-la* çokluk eki, *-na* şeklinde ayrıca korunmuştur. Örneğin Türkiyenin batısına doğru yerel ağızlarda “onlar” yerine */onna:/* denilir. Bu gerçekten de böyle bir olasılığı güçlendirmektedir. Talat Tekin, bununla alakalı olarak Orhon Türkçesin’de *-lAr* çokluk ekinin karşılığı olarak Moğolca’da *-nAr* ekinin bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca, oğlan (*oğul+an= oğullar*), eren (*er+en= kişiler/adamlar*) örneklerinde geçen *-An* çokluk ekinin karşılığı olarak yine Moğolca’da *-n* ekini vermiştir.³⁵³

3.3.3. Söz Dizimi

Sumerce Türkçe bağlantısı kurulurken sanki Türkçe’de her zaman Özne+Nesne+Yüklem sırası kurulmuş gibi düşünülür. Oysa Türkçe’de Özne başa,

³⁴⁸ Christian Charles, Josias Bunsen, **Outlines Of The Philosophy Of Universal History Applied To Language And Religion**, Volume I., London: Longman, Brown, Green ve Longmans Yay., 1854, 286.

³⁴⁹ Gerey, 154.

³⁵⁰ Jagersma, 212.

³⁵¹ J. Dyneley Prince, The Pronouns and Verbs of Sumerian, **Proceedings of the American Philosophical Society**, Vol. 54, No. 216, American Philosophical Society, Ocak-Nisan 1915: 31. <http://www.jstor.org/stable/983910>, 30 Eylül 2013.

³⁵² Aydın, 97.

³⁵³ Talat Tekin, Orhon Türkçesi Grameri, 2. Baskı, İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 9- Mehmet Ölmez (yayımlayan), Kitap Matbaası, 2003, 101-102.

sona veya ortaya gelebilir. Her yere koyulur ve bu, dilde, özellikle konuşmada esneklik ve kolaylık sağlar. Bunu anlayabilmek için Sumerce metinlerin hangi türden olduğuna bakmak bir yol açabilir. Çünkü Türkçe şiirlerde, konuşmalarda, mektuplarda ve günlük dilde devrik cümleye rastlamak mümkündür. O halde Sumercedeki söz dizimiyle denklik gösteren Türkçedeki bulgu sayısı daha fazla çıkabilir.

in-nan-gar veya **in-nab-gar** → Nesne + Özne + Eylem
in-nan-gar → it + he + made (Onu o yaptı)
in-gar (özne ön eki olmaksızın) → (He) + it + made (Onu yaptı)³⁵⁴

Böyle bir cümle bütün öğeler kullanılarak Türkçe’de farklı 6 şekilde söylenebilir ve yazılabilir. Vurgu önemlidir. Hatta, ‘yaptı’ şeklinde yalnızca gizli özneye de söylenebilir. Veya ‘ye-di-m’ gibi tek kelimelik cümlede fiil, zaman eki ve özne şeklinde bir sıralama vardır. Özne de en sondadır.

- a) Yaptı onu o.
- b) Yaptı o onu.
- c) O yaptı onu.
- ç) O onu yaptı.
- d) Onu yaptı o.
- e) Onu o yaptı.

3.3.4. Durum Ekleri ve Edatlar

Sumercedeki çıkma durumu eki *-ta*, yönelme durumu ekleri *-ke* ve *-ra*, eşitlik eki *-şe* ve edat eki *-gim* Türkçede aynı görevi üstlenen eklere benzerliğiyle dikkat çeker.

³⁵⁴ Hommel, 361.

Ek	Sumerce	Türkçe
-ta	kur-ta e-ta uru-ta	dağ- dan ev- den şehir- den
-ke	Ningirsu-ke nig-ke	Ningirsu(y)-a neng- ke (şey-e) (Köktürkçedeki gibi)
-ra	Enlil-ra	Enlil-e (Köktürkçedeki -ra gibi)
-şe	dirig dirig-şe ar-şe ad-şe tun-şe	tasarılar- a göre un olarak destek olarak sonun- a kadar
-gim	gud-gim dingir-mu-gim	boğa gibi tanrı-m gibi ³⁵⁵
-ak	é-lugal-ak	ev-kral- ın (kral-ın evi) ³⁵⁶ türük bodun+ ug (Türk halkı-nın) ³⁵⁷

Sumercedeki birliktelik durumu *-da* eki ile anlatılır. Herhangi bir birlikteliği belirtmek, bir şey yapmak ya da biriyle veya bir şeyle olmak, bir şeyin içinde olmak, zihinsel ortaklık, herhangi bir şeyi yapmada ortaklık, komşuluk gibi işlevleri vardır.³⁵⁸ Bu ek Türkçede doğrudan görünmez. Fakat fiil yapılarından çıkarılabilir. Sözüünü ettiğimiz bu *-da* eki, *-la* eki ne ise o gibi durur. $d > l$ ses değişimini son ekte gösteren örneklerden biri Divan-ı Lügat’it Türk’te geçen burunduk برندق yani “yular, buruna geçirilen yular, burunduruk” anlamındaki³⁵⁹ kelimedir. Bugünkü deyişle “burunluk” karşılığıdır. Sonradan *-la* olmuş *-da* ekini başlamak anlamına gelen “başdamak”³⁶⁰, hoşlanmak anlamına gelen “hoşdamak”³⁶¹, yaslamak anlamına gelen “yastamak”³⁶², eylemek anlamına gelen “avdamak”, karıştırmak anlamına gelen “kurdamak” sözcüklerinde açık bir şekilde görmek mümkündür. Moğol

³⁵⁵ Ahmet B. Ercilasun, **Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, Ankara: Akçağ Yayınları, 2004, 37. Ayrıca bkz. Süleyman Eratalay, Sumerce ve Türkçede Ad Durum Ekleri, **Dil Karşısında Dil: Örneklerle Karşılaştırmalı Dilbilim**, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, 2008, 7-25.

³⁵⁶ Thomsen, 91.

³⁵⁷ Tekin, Orhon Türkçesi Grameri, 107.

³⁵⁸ Eratalay, 22.

³⁵⁹ DLT (Genel ağ Sürümü), TDK, 27 Haziran 2014.

³⁶⁰ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas&kategori1=acikla2&kod=22791, 18 Haziran 2014.

³⁶¹ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas&kategori1=derlay&kelime1=ho%C5%9Fdamak, 18 Haziran 2014.

³⁶² http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas&kategori1=derlay&kelime1=yastamak, 18 Haziran 2014.

ağızlarında da aynı –dA eki –lA ekinin yerine kullanılmaktadır. Örneğin: burguy “burgu”, burguyda– “burgulamak”³⁶³ şeklindedir. Altay Türkçesinde de durum farklı değildir. Bök “sürgü”, böktö– “sürgülemek”³⁶⁴; çok “yok”, çokto– “yoklamak/ yok etmek”³⁶⁵ demektir. Sumercede isimle kullanılıp *ile* anlamına gelen –da eki aynı zamanda birçok fiilin tamamlayıcısıdır.³⁶⁶ Mesela MA₂ DA 𒌦 𒌦 ma₂ da “kayık + eylem eki” biçiminde bileşik bir fiildir ve aşağı yukarı “kayıklamak” yani yelkenle veya kayıkla deniz yolculuğu yapmak “to sail” anlamı taşır. Bel > bel+le+mek gibi.

3.4. Sumercede ve Türkçede Ünlü – Ünsüz Sesler

Bu başlık altında genel olarak önce Stephen Langdon’un Sumercede saptadığı seslerin çizelgesi verilmiştir. Türkçe içinse O. Nedim Tuna’nın Sumerce – Türkçe denklik ilişkisine ışık tutacak saptamaları verilmiştir. Başvurulan diğer bir kaynak ise Sertan Alibekiroğlu’nun *Türkçede Ön Seste Y* adlı makalesidir.

Tablo 1. Sumercedeki Ünsüzler³⁶⁷

	DUDAK ÜNSÜZLERİ (LABIALS)	DİL BÜKMELİ ÜNSÜZLER (CORONAL)			DİL ÜNSÜZLER (DORSAL)		GIRTLAK ÜNSÜZLERİ (LARYNGALS)
		Üst Damaktan		Üst Dış Dişten	Damak Önü	Damak Ardı	
				Arkası			
PATLAYICI							
a) süreksiz	<i>p</i>			<i>t</i>			<i>k</i> <i>ḳ</i>
b) sürekli	<i>b</i>			<i>d</i>			<i>g</i>
SIZICI							
a) süreksiz	<i>w (?)</i>	<i>l</i>	<i>s</i>		<i>š</i>	<i>h (?)</i>	<i>h (?)</i> , <i>ḥ (?)</i>
b) sürekli	<i>w (?)</i>	<i>r</i>	<i>z</i> <i>r</i> <i>l</i>		<i>ž (?)</i> <i>j, ḷ</i>	<i>ḡ</i>	
GENİZDEN	<i>m</i>	<i>l</i>		<i>n</i>	<i>ñ</i>	<i>ng</i>	

³⁶³ Ferdinand D. Lessing, Günay Karaağaç (çev.), **Moğolca – Türkçe Sözlük 1, A – N**; Ankara: Türk Dil Kurumu, 2003, 221.

³⁶⁴ Naskali, Duranlı, Baskakov, Toşçakova, 44.

³⁶⁵ Naskali, Duranlı, Baskakov, Toşçakova, 63.

³⁶⁶ Hayes, **A Manuel of Sumerian Grammar and Texts**, 135.

³⁶⁷ Langdon, **A Sumerian Grammar and Chrestomathy**, 40.

Tablo 2. Sumercedeki Ünlüler ³⁶⁸

	YÜKSEK	ORTA	DÜŞÜK
Damak Ardı	ū, ū	ō (?) (â ile yazılır)	ā
Damak Ortası		ē, ě, ö (a-e veya e-a ile yazılır)	ǣ
Damak Önü	ī, ü (u-e veya i ile yazılır)		ï

“Ses bilgisi çalışmaları sonucunda İlk Türkçenin Doğu ve Batı kolları arasında iç ve son seste l-ş, r-z ve ön seste y-s/ş denklikleri tespit edilmiştir. Bu ses denklikleri, yalnızca Türk lehçe ve şiveleri arasındaki ilişkileri incelerken değil, Türkçenin akrabalık ilişkisi olan diğer dillerle ilişkilerini incelerken de önemli bir ölçüdür.”³⁶⁹ Tuna, Sumercedeki alıntı kelimelerin ses durumlarını incelemiş, kelime arasında ve kelime sonunda bu dilin sergilediği l, r, z, ş varlığına aynı zamanda sahip olan tek dilin Türk Dili olduğunu saptamıştır.³⁷⁰ Ona göre Eski Doğu Türkçesinde kelime başında *d, n, s, c* ünsüzleri kayıtlarda görülmesi bile Orta Türkçe Devresine ve Eski Batı Türkçesine ait kalıntılardan *y, d, n, s, c* ünsüzlerinin varolması gerektiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Sumercedeki alıntı kelimelerin de Türkçenin bu sesleri ihtiva ettiği Ana Doğu Türkçesi dönemine denk düşeceğini savunmuştur.³⁷¹

3.5. Sumerce - Türkçe Denkliği veya Benzerliği Üzerinde Durulmuş Sözcükler

İki dilin arasındaki benzerliği iddia etmek için herhalde en az bir dereceye kadar iki dile de göz atmış olmak gerekir. Bu bağlamda karşılaştırmalı olarak iki dili tarayan farklı yazarların olduğu görülür. Karşılaştırmalarda Sumercenin ilişkili olduğu savlanan dil her zaman Türkçe olmamıştır. Gene de Türkçe ile bu eski çağların dilini karşılaştıran yazar sayısı azımsanmayacak değerdedir.

³⁶⁸ Langdon, *A Sumerian Grammar and Chrestomathy*, 36.

³⁶⁹ Alibekiroğlu, 687.

³⁷⁰ Tuna, 45.

³⁷¹ Tuna, 46.

Sumerceyi Türkçe ile karşılaştıranların başında Hommel'i saymak yanlış olmayacaktır. Landsberger 1943'te yayımlanan yazısında söz konusu tarihe kadar en ciddi karşılaştırmayı yapan kişi olarak onun adını verir. Yeniden ele alınması gerektiğini belirtse de Hommel'in karşılaştırdığı ve benzerliğini bulduğu 350 kelime olduğunu yazar ve başka dillerin mukayesesi göz önüne alınırsa Türkçenin müstesma bir etimolojik eşleşme sunduğunu belirtir.³⁷² Hommel'in ve Landsbergerin dışında, bu konuda yazarlar arasında J. Oppert, Francois Lenormant, Varga, Goszony, N. Poppe³⁷³, Zakar Andreyas, Von Gaben, Vecihe Hatiboğlu, Begmyrat Gerey³⁷⁴, Salih Çeçen, L. Gürkan Gökçek ve tabiki Osman Nedim Tuna vardır. Adı anılan yazarlardan yalnızca dördüne ait üç çalışmanın bulgularına burada yer verilmiştir. Hommel'in makalesi *The Sumerian Language and Its Affinities*, Salih Çeçen ve L. Gürkan Gökçek'in birlikte kaleme aldığı makale *Sumercede Kültür Tarihimize Dair İzler*, Osman Nedim Tuna'nın kitabı *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi ve Türk Dilinin Yaşı Meselesi*. Bulgu ile kastedilen, Sumerce-Türkçe karşılaştırmasında denkliği veya benzerliği saptanmış sözler veya seslerdir. Bilim adamlarının önceki yayınlarından derlenen bulgulardan sonra bu tez çalışmasının ortaya koyduğu saptamalar verilmiştir. Ses ve söz denkliği verilirken sağdan ilk sütunda aşağı doğru Sum. ve Akk. kısaltmaları bulunur. Bahsi geçen kısaltmalarla beraber Pensilvanya Üniversitesi Sumerce Sözlüğü (ePSD) sayfalarından ve Akadca Sözlükten (ACDA, A Concise Dictionary of Akkadian) alınan Sumerce veya Akadca sözcüklerin karşılığı bu eserlerde geçtiği şekliyle olduğu gibi verilmiştir. Bazı durumlarda ise açıklayıcı olması bakımından İngilizce kelimelerin yanında Türkçeleri de verilmiştir. Nedeni, araştırmacının işini kolaylaştırmaktır. Çünkü dillerle karşılaştırmalı olarak bir bağı çözmeyi amaçlayan çalışmalarda bazen bir yazarın gözünden kaçan ayrıntı başka bir yazarca yakalanabilmektedir.

3.5.1. Fritz Hommel'in Sunduğu Denklikler veya Benzerlikler³⁷⁵

Hommel'in ele aldığı sözcükler yazarın incelediği gibi doğrudan, değiştirilmeden, bu çalışmaya aktarılmıştır.

³⁷² Landsberger, 95-96.

³⁷³ Gerey, 142-145.

³⁷⁴ Çiğ, *Sumerliler Türklerin Bir Koludur*, 18-23.

³⁷⁵ Hommel, *The Sumerian Language and Its Affinities*, 351-363

Yıl-dız → **gul** ‘star, (Yeni Sumerce’nin tahmin edilen eski biçimi **vul.**) Y > G değişimi

Oghul, oghlu (the son / oğul) → Çuvaşça **ijuijl** (Yeni Sumercede **İbilla**; Eski Sumercede **ugulla**)

İl (land / ülke) → **Ur** (place, town / yer, kasaba, kent) < L-R değişimi

Er (man / adam) → **Ur** < E-U değişimi

Gün (day) → **Kun** (to become clear / açığa çıkmak) < G - K değişimi

Toz < **Toghoz** < (Moğolca karşılaştırması **Toghosu-n**) → **Saghar** (Yeni Sum.) < aslı **Daghash**.

Yuy-mak → **Lug** = yıkamak < L-Y değişimi

Yay-mak → **Lal** = L-Y değişimi

Ayrıca, R, N > L değişimi vardır. ÖR:

Gül (Moğ.) → **Gir** (Sum.) = ayak. < R-L değişimi

Ul → **Ur** (Sum.) = temel “foundation”. < R-L değişimi

Söy-le-mek → **Shur** (Sum.) < Y-R değişimi

Dolu → **Dur/Dir** (Sum.) < L-R değişimi

Bel → **Bar** (Sum.) = yan (taraf), kalp “side, heart”.³⁷⁶ < L-R değişimi

Yigil, iyil-mak → **Nigin** = çevre, toplamak, birleştirmek “circle, to collect, assemble” < Y-N değişimi

Buy-un → **Gun** = boyun < B-G değişimi

EsHe-k < **Elsi-gen** (Moğ.) → **Anshe/Anşe** = Eşek

³⁷⁶ Bar, ePSD’de ciğer anlamında verilmiş. Hommel ise bunu “kalp” anlamında göstermiştir. Bu sözün Sumer zamanındaki kullanımından Türkçe dönemine kadar geçen sürede gelişen bar < ba:r < bağır şeklindeki bir değişim söz konusu olabilir. Çünkü Türkçede birbirine yakın bağı/ciğeri/yüreği yanmak deyimleri mevcuttur.

Sumerce	Türkçe
g, b, d, z → k, p, t, s Ses Değişimleri	
ğash (two)	iki
gug (sheep)	koyun
gúz / uz (Yeni Sum.)	keçi
dingir	tengri
adda	ata
giš (man)	kişi
bar (to be bright)	par-la-mak
tig (to touch)	tek-mek (Yani değmek...)
gin (straight, right)	küni
ğush (Eski Süm.), ğu (Yeni Sum.)	kuş
bad (to go away, to withdraw)	batar (west, sunset) ³⁷⁷
dugun (nail of the finger, claw, hoof); dubin (Yeni Sum.)	toyn-ak

g → v Ses Değişimi	
guš (three), viš (Yeni Sum.'de biš yazılır) vuš, iš	gosin (Moğolca), üç (Türkçe)
giš (one), vir	bir
gun (ten), vun, un, u	von, on
zug (bog, pool)	sub, su
gal gul, vul (YeniSum.)	ul (ulu)
gal (to be) val (Yeni Sum.)	bol-mak, olmak
gud (ox)	öt, üt

³⁷⁷ Fritz Hommel, sadece *batı* ve *gün batımı* benzerliğini yazmıştır fakat güneş, ay, yıldız için “batmak”; yok olmak, bitmek anlamındaki “batmak” veya “işte batmak” fiillerin hepsinin kökü *bat-* biçiminde olup batı, gün batımı “west, sunset” sözcüklerinin de köküdür. < Bkz. Hommel, The Sumerian Language and Its Affinities, 355.

g, k → y Ses Değişimi	
gug (sheep)	koy-un
nigin (circle, to assemble)	yigil, iyil (yığıl- okunmalıdır. İngilizce’de [i] olmadığı için [i] ile yazılmıştır.)
kur (land)	yer ³⁷⁸ .
ku (to eat)	ye-mek
kir (heart)	yire-k; chiru-ken (Moğ.)

g, k → ş Ses Değişimi	
dag (stone)	daş

Hommel, ses değişimine örnek gösterirken Eski Sumerceden Yeni Sumerce dönemine geçişle ortaya çıkan yeni biçimleri ele almıştır.

ÖR:

gal (Eski Sum.) – *şal* (Yeni Sum.)

ku (postposition for “to”: yönelme eki), – *şu*

kingin (land) – *şingin, şingir, shumir*³⁷⁹

g → d Ses Değişimi	
ag, ad (to make)	et-mek
gug → dug, dib (Yeni Süm.)	koy-un
gug, dug, dib “to speak”	deb-mek
tud “to generate”	tuğ-mak; turul<tuğul (Moğ.)
guşgin → vuşdin/vuldin (Yeni. Süm.)	ijltijn “altın” (Türk-Moğ.)

Titreşimli Seslerden “sibilated d” d → z Değişimi	
dug, zib/sib “good” (Yeni Süm.)	söb “iyi”
sağar (out of dağash)	toğosu-n “toz” (Moğ.)
dun “mighty”	sul “güçlü, azametli”
dag “stone”	dash “daş/taş”

³⁷⁸ YUR^T ile KUR eşleştirmesi de uygun gözükmektedir. Diğer bir seçenek ise *yükseklerdeki düz yer, yayla* anlamındaki KIR kelimesidir. Bunun için bkz. Gerye.

³⁷⁹ Hommel, *The Sumerian Language and Its Affinities*, 356.

Rhotacism - “r”nin Fazladan Kullanımı ya da ‘r’yi Söyleyememe Durumu	
giş “one”	bir
ğash “iki”	yigir-mi “20”
maş “five” bar/vaş, var para-b “50”	beş
nishin “Latince’de Fiilden önceki eos ”	nash (Moğ.: çoğul eki); -lAr (Türkçe)
aş “six”	al-tı (ş > l değişimi)
bad “to name” pad (Yeni Süm.)	ad söz başından ünsüz düşmesi
ubur “bosom, breast”	obur “nurse; breast-giving; hemşire, bakıcı; meme veren” uicur “bosom” (Tunguz) öbür, öber (Moğ.) öböl (Macar)

3.5.2 Osman Nedim Tuna’nın Sunduğu Denklikler ³⁸⁰

3.5.2.1. Kolay Tanınamayan Kelimelerle İlgili denklikler

a. Kelime Başı Ünsüzleri: D, g, m, n, S, Ş, Ø

I. d > y, ø

Sumerce	Türkçe	
dar	yar-	yarmak
dib	yip	ip
dig	yag	yağ
dir	yir-	yirmek
dirig	irig	sert, kaba, haşin, gayretli; iri, kaba, sert, katı, kalın
dirig	irk-	toplamak
dirig	yırık	biraz yırtık, az yarık
dirra	yarı	yardım
dugud	yogun	kalın, yoğun
dulum	yulug	fidye, feda, kurban
tab	yap-	örtmek, kapamak
taga	yagı	düşman
tar	yar-	yarmak
tir	yir	yer, toprak, yeryüzü
tu ₅	yu-	yıkamak
tul ₂	yul	kaynak, çay, su pınarı...

³⁸⁰ Tuna, 5-25.

II. g > ø, y

Sumerce	Türkçe	
gamar	agır	ağır
garim	ar(1)k	ırmak, ark, germeç, kaş, kanal
gaz	ez-	ezme
geme	eke eget	büyük kız kardeş, gerdek gecesi gelin için gönderilen hizmetçi kadın
gi	ı	ağaç, ekin, bitki, orman
gid	ıd-	salmaq, göndermek, serbest bırakmaq, geçirmek, ulaştırmak
gid	it-	itmek
gig	ig	hastalık, hasta
giş	yış	orman, dağ, ağaç, çalı
gişig	eşik	kapı
gişkim	yılgın	ılgın, ılgın ağacı, 'Tamariska'
gud	ud	sığır, öküz, boğa (burcu)
gukin	ökün	para, gül ve buna benzer şeylerin yığını
	öküm üg- ügük	yığın yıgmak dolu, yığılı
gur ₁₀ (x)	or-	kesmek, biçmek, vurmak
gurun ₆	orum	kesim
mal	kal-	kalmak
marun	karınca	
maş	kaş	herhangi bir şeyin kıyısı
maş	koş	çift, çifte, herhangi bir şeyin çifti, eşi
mir	kız- kulga- (kul)	kızmak, kızıp uzaklaştırmak, kakımak
mu	kü	ün, şan
mud	kan	kan
mulu	köl	ayak, bacak
mulu	kul	kul, köle
muşen	kuş	kuş

III. m > K

Sumerce	Türkçe	
mal	kal-	kalmak
marun	karınca	
maş	kaş	herhangi bir şeyin kıyısı
maş	koş	çift, çifte, herhangi bir şeyin çifti, eşi
mir	kız- kulga- (kul)	kızmak, kızıp uzaklaştırmak, kakımak
mu	kü	ün, şan
mud	kan	kan
mulu	köl	ayak, bacak

mulu	kul	kul, köle
muşen	kuş	kuş

IV. n > y

nad	yad-	yaymak, döşemek, sermek
nad ₃ (na ₂)	yat-	yatmak
nanga	yaşa yanak yanggak	herhangi bir ırmağın bir yanı yan, taraf yan, taraf

niggig	yıg-	bir şeye engel olmak, alıkoymak, mani olmak
nigin	yıgın	yığın, küme, yığılmış
nurum	yaruk	ışık, aydınlık, parlak
nunuz	yinçü yünçü	inci, cariyeye,

V. S > y, ø

Sumerce	Türkçe	
sar	yaz- yazıkçı	şaşmak, yanılmak; çözmek, yazmak; nakşetmek, resmetmek, süsleyip bezemek; mektup getirip götürülen elçi
sig	yig	yeğ, iyi, daha iyi
siğ	yün	yün, yün sümeği, pamuk
silig	elig	el
sulu	yol	yol, sefer, ani yola çıkma
şeg	yag-	yağmak
şir	yır	koşma, türkü, hava, ır, musikide ırlama, gazel, şarkı
şiş, şiş, şeş	işi	eşi, eş...
şur	yoş	vahşi, yavan, bayağı, zararlı... (kısırdan başka hayvan) kısır kalmak
şurim	yarım	yarım, bir şeyin yarısı, bir şeyin ikiye ayrılmış parçalarından her birisi
zag	yaka	taraf, yan, civar
zal	yal yaldra- yaldruk, yaldrik	yalınmak, alevlenmek, yanmak, az ışımak, az parlamak, cilalı, parlak, süslü
zalog	yalıñ	alev; yalçın, sarp, çığlak

VI. Ş > ç

sag	çağa	yeni doğmuş, daha tüyü bitmemiş
sag	çak-	çakmak, vurma

sipad siba suba	çopan	köy büyüğünün (muhtarının) yamağı, gizir, çoban,
şab	çap- çaptur-	vurmak; çarpmak, vurup kesmek, boyun vurdurmak
şulpae	çolpan	çoban yıldızı, zühre yıldızı, sabah yıldızı
zibin	çibin çibun	sinek
zi(d)	çın çin	gerçek, gerçeklik, doğru
ziz	çeç	samanından ayrılmış tahıl yığını

VII. u > k, V/a

Sumerce	Türkçe	
ubur	kögüz	göğüs
ud	kün	gün, güneş, gündüz
ud	kad	kar fırtınası, insanı öldüren bora, tipi
udu	koñ (←koni) koy	koyun koyun
umağ	kömek gömek, kömük	çamurlu, bataklık alan/yer bataklık
umun	kümün	insanlar, adamlar, başka biri, kişilik
un	kün	elgün, halk
ur	kur-	tertib etmek, düzenlemek, hazırlamak, tasarlamak
ur	kürü-	kürek gibi bir şeyle atmak
uru	koru-	korumak
urugal	kurgan	kurgan, kale, hisar kale, kubbe, mezar
uşan	kuş	kuş
uşub	kuş+eb	kuş evi = yuva

b. Kelimenin İlk Ünlüsünden Sonraki Ünsüzlerde Denklik: d, d, m, r, ş

I. d > d

Sumerce	Türkçe	
adakur	adak ayak	içki kadehi çanak, kase, içki kadehi
gid	ıd- ıy-	salmak, göndermek, serbest bırakmak
gid	ıd yid	koku, misk koku
gud	ud	sığır, öküz, boğa
iduga	yıdıg	pis kokan, taaffün etmiş, kötü kokan her şey, kötü kokulu (şey), kötü kokan (şey)
kad	kada- kadan-	yerleşmek, pekişmek

kid ₂	kıd- kıy-	kıymak, öldürmek kıymak
kudim	kuyum	kalıba dökme, çeyiz, kuyum, kuyumçısı, kuyma
nad	yad- yay-	yaymak, döşemek, sermek yaymak
ud	öd	zaman, vakit, mevsim, hava
ud	kad kay	kar fırtınası, insanı öldüren bora, tipi yağmur ile dolu, yağmur, sağanak, bora
udi	udı- ud	uyumak, uyku

II. d > n

Sumerce	Türkçe	
dugud	yogun	kalın, yoğun, şişkin, kaba
kid ₂	kün	gün, güneş, gündüz
mud	kan	kan
sipad	çopan	çoban
sud ₄	sun- sün-	uzatmak, el uzatmak, uzanmak uzamak, uzanmak
tugdu	tügün tüg-	düğüm bağlamak
u ₄ (d)	kün	gün, güneş, gündüz
udu	koñ (←koni) koy	koyun koyun
zi(d)	çın çin	gerçek, gerçeklik, doğru
şid	san	sayı, sayma, itibar etme, benzeme

III. VmV > VKV

Sumerce	Türkçe	
amaş	agıl	ağıl, koyun yatağı; koyun pisliği
geme	eke eget	büyük kız kardeş; gerdek gecesi gelin için gönderilen hizmetçi kadın
imma	ikki	iki
umun	yogun	yoğun, şişkin, kalın, kaba
umuş	ukuş	anlayış, akıl

IV. r > z

Sumerce	Türkçe	
bur	boz- buz-	bozmak, yıkmak bozmak, harabeye çevirmek, yıkmak, viraneye çevirmek, darmadağın etmek
gur ₅	üz- üztür-	(ip ve benzeri şeyleri) kesmek, üzdürmek, kopartmak
ḫar	kaz-	kazmak

mir	kız- kızga-	kızmak, sinirli olmak (kul) kızıp uzaklaştırmak, kakımak
sar	yaz-	şaşmak, yanılmak; çözmek
sur	süz-	süzme
şur	yoz yoza-	vahşi; yavan, bayağı, zararlı; (kısırdan başka) hayvan kısır kalmak
ur	öz	can, ruh, gönül; yürek ve karın içindeki nesne
ubur	köküz > kögüz öbür...	gögüs,

V. ş > l

Sumerce	Türkçe	
amaş	agıl	agıl, koyun yatağı; hayvan pisliği
aşşa	altı	altı
gişge	kölige, kölike...	gölge
gişkim	yılgın	ılgın ağacı, ılgın
tuş	ol-	bulunmak, kalmak, ikamet etmek, eğlenmek
uş	ul	duvar temeli, temel
uş ₂	öl-	ölmek

c. Sumerce Kelime Sonu ‘ae, g, m, Vr/z’ Seslerinin Türkçe Denklere

I. ae > An

Sumerce	Türkçe	
mae	men	biz
zae	sen	sen
şulpae	çolpan	çoban yıldızı, zühre yıldızı, sabah yıldızı
ulia	öleñ öleñlik	sulak yer, bataklık arazi; ot, çayır, çimenlik; çayır, otlak

II. g > ŋ

Sumerce	Türkçe	
aşa(g)	alañ	alan, düz ve açık yer
bulug	buluñ	köşe, bucak, zaviye; yön, taraf, cihet
dag	tañ	tan, sabah vakti
kalag	kalıñ	kalabalık, çok sürü; kalın, kesif; sayısız, sık, pek kalabalık; koyu
niğ	neñ	nesne, şey, mal; eşya
siğ	yüñ	yün, yün sümeği; pamuk
zalag	yalıñ	alev; yalçın, sarp, çıplak

III. m > K

alim	elik	'geyik' elik, kiyik; ceylan, dağ keğisi, yaban keğisi
alim	ilig	hükümdar, kıral
dilim	yalıg	at yelesi
garim	ar(ı)k	ırmak, ark, germeç, kaş, kanal
izim	isig	sıcak, sıcaklık, iltifat
kurum ₆	azuk	azık, yiyecek
nurum	yaruk	ışık, aydınlık, parlak
şurum	sürüg	sürü
um	ög	anne
dingir	teğri	Tanrı; gök, sema
dubur	yumru	top gibi yuvarlak, yumrı; yumurta
nunuz	yinçü	inci; carıye, yünçü

IV. r/z > r/ç

dingir	teğri	Tanrı; gök, sema
dubur	yumru	top gibi yuvarlak, yumrı; yumurta
nunuz	yinçü	inci; carıye, yünçü

3.5.2.2. Doğrudan Görülebilen Denklikler

Sumerce	Türkçe	
agar	agır	ağır
azgu	asgu	'asmak'tan >asgu, asğı, asku, askı
bulug	buluğ	köşe, bucak, zaviye; yön, taraf, cihet
di	ti	demek
dingir	teğri	Tanrı; gök, sema
du ₃	to-l –	dolmak, krş. to-k; to-d–
dug	tök–	dökmek; boşaltmak
dur	tör	evin veya odanın en iyi, en önemli yeri, sediri
eş	es–	esmek
gim	kipi	gibi
hum	kom	ağıl, ahır... krş. komuk 'at gübresi'
iduga	yıdıg	pis kokan, taaffün etmiş, kötü kokan her şey, kötü kokulu (şey), kötü kokan (şey)
kad	kada–	kada-n– 'pekişmek, yerleşmek
kabkagag	kapkacak	'kap kacak', kapkaç, kakaça
ka(b)	ka(p)	kap, kaça 'mayı koymaya yarayan kap'
kaş ₄	kaç–	koşmak, seğirtmek
kaş	kaş+a-n–	(hayvan, at) işemek, (büyük baş hayvanlar) işemek
ki	kı-l–	yapmak, kılmak
kid ₂	kıd–	kıymak, öldürmek
kiri ₆	kır	kır, basık, dağ, açkıyer

ku	ko-	bırakmak, terk etmek, koymak; ko-d- 'koymak, bırakmak, terketmek'
kur	kuru	kara, toprak, yer
kur	korı-	korumak
men	men	ben
nammu	neme	ne kadar?, ne?
nig	neḡ	nesne, şey, mal
nigname	nemeniḡ	her şey, her ne ise
sag	sag	sağ, tatlı, iyi, temiz, halis; sağ, sağlam
saḡar	sagır	içine şarap konulan, havana benzer söbü bir kap
sig	sıg	sıga, sığ
sum	sun-	sunmak, uzatmak
tag	daga-	izlemek, eşliketmek, (ile) yolculuk etmek; kendini -e vermek; itaatetmek; taklit etmek
taḡ	tak-	takmak; bağlanmak
te(ga)	teg-	değmek, dokunmak, ulaşmak
tıbira	temir	demir
tin	tın	ruh, nefes, soluk
tu	tu-	kapatmak, tıkamak, kaplamak
tuku	toku-	dokumak; vurmak, dövmek, ezmek; tokmaklamak
tuku ₇	daga-	izlemek, eşlik etmek, (ile) yolculuk etmek.

u	u	uyku
u	on	on '10'
ubur	öbür kögüz vd.	göğüs; ön, kucak; giysinin göğsü kaplayan kısmı; güney, dağın güney yanı
ud	öd	zaman, vakit, mevsim, hava
udi	udı-	uyumak
umuş	yumuş	hizmet, vazife, görev, ödev
ur	or-	kesmek, biçmek; vurmak
urgu	örgük	sahtiyandan yapılmış minder ve döşek; örgin, örgün 'taht', örge
uri	uri+d	(urıda, urıdu) önce(ki), önceden, -den önce
uş	us	akıl, hayır ve şerri ayırt ediş
uş	iş	iş, iş ile diğerleri
zag	sag	sağ taraf
zibin	çibin	sinek; çubun 'sinek'

3.5.3. Salih Çeçen ve L. Gürkan Gökçek'in Sunduğu Denklikler ve Benzerlikler

Bu bölümde, Prof. Dr. Salih Çeçen ve Prof. Dr. L. Gürkan Gökçek'in birlikte yazdığı "Sumercede Kültür Tarihimize Dair İzler"³⁸¹ adlı makalede geçen Sumerceyle irtibatlı Türkçe sözcükler verilmektedir. Adı geçen çalışmada Sumerce ile ilişkisi olduğu gözlenen kelimeler Eski Türkçe, Yeni Türkçe tasnifi yapılarak sunulmuştur. Soldan sağa birinci sütunda Sumerce sözcükler, ikinci sütunda ilişkisi kurulan

³⁸¹ Çeçen ve Gökçek, 3-4.

Türkçe sözcükler gösterilmiştir. Türkçe başlığı altındaki ek sütunda ise Türkçe sözcüklerin anlamı verilmiştir.

Sumerce	Türkçe	
ab/aba/abba	aba	yaşlı, baba
ad/adda	ata	baba
apin	saban	çift sürmek aleti
barag ₂ /par ₃	bark	oturlan yer
bar-dul	partu	üste giyilen hırka
be	bik	bey
bu-bu-ul	bugrıl	girinti, çıkıntı
bun ₂	mung	sıkıntı, ıstırap
dal-dal	talbın	kuş; talbın- 'çırpınmak'
dirig	diriga	yazık; hayfa; 'eyvahlar olsun!'
duh	tug	kapak
dul	tulband	sarık
dungu	tun	bulutlanmak
eme ₅	emizmek	emzirmek
er/ir	er	erkek
erin ₂	eren	savaşçı, ordu
gag 'ucu sivri metal nesne'	ok	Belki de kakma işlemini yapan alet
gib	kip	uzanmak, yatmak
giš-tuk	eşitmek	işitmek
gul	ulmak	bozulmak, ayrılmak
imme	imdi	şimdi
imšeg	şimşek	şimşek
kad ₂	kadaş	hısım, akraba
kisal	kısıl	çukur; dağ geçidi
kud	kut	uğur, devlet, baht
lil	yal	yara; iltihaplanmak
silim	silig	temiz; ince, nazik
su ₃ /sud	suw	su
u ₄ -da	ota	ısınmak; odun yakmak
ul	yulduz	yıldız
ur 'köpek'	(ür)mek	köpek ürümesi, havlaması
uru	orun	yer, mekan, mevki
ur-bar-ra	ar böri	sırtlan;böri 'kurt'
uz 'ördek'	kaz	
aga	arka	
agar	kır	
a-gar	su akıntısı, sel, çoşkun su	
dumu	doğma	
dur ₂	durmak, oturmak	
durun	durgun; oturmak	
e ₂	ev	
eš	üç	
gab	kap	

gal ₂	olmak bulunmak	
ia ₃ /i ₃	yağ	
ir	ter	
kaš	koşmak	
ki-a	kıyı	
kurgi	bir kuş	muhtemelen <i>karga</i>
kum	ezmek; ezik, dövülmüş, kum haline getirilmiş	
lal	bal	
maš	birinci, baş, önde gelen	
tuš	düşmek; oturmak	
u ₃ -ku ₄	uyku	
ušu	otuz	

3.5.4. Sumercenin ve Türk Dilinin Karşılaştırılmasında Yeni Bulgular

Aşağıdaki çizelge 3 sütun olarak tasarlanmıştır. Soldan birinci sütun aşağıya doğru Sumerce kelimeleri gösterir. İkinci sütunda, Türkçe denklükler verilmiştir. En sağdaki sütunda ise Sumercedekiyle eşleştirdiğimiz Türkçe sözcüklerin anlamları ve Sumerce sözcüklerin ePSD’de geçen İngilizce karşılıkları bir arada aynı çerçevede verilmiştir. Birinci sütunda gösterilen Sumerce sözler, çivi yazısı biçiminin üstünde ve altında, büyük harflerle hem Sumercedeki hece değeri hem küçük harflerle dizindeki ses değeri bakımından ePSD’de geçtiği şekliyle sunulmuştur. Buradaki amaç, bir uzman değerlendirmesi söz konusu olduğunda eklemeleri veya düzeltmeleri kolaylaştırmaktır. Genel anlamda ise araştırmacıya yardımcı olmasını sağlamaktır. Verilerin sağlanmasını yapmaya olanak sağlayacağı düşünülerek konulan Sumerce kelimelerin çivi yazısı biçimlerinin yanı sıra Sumercesinin ve Akadcasının anlamları da İngilizce olarak ePSD’den alınmıştır.

3.5.4.1. Söz Başı Ses Denklikleri

3.5.4.1.1. d > ç

Sumerce Ses ve Hece Değeri	Türkçe	
da UMUM×KASKAL da ₉	çal ³⁸² çal– 'çalkalamak' ³⁸³	>Bir sıvıya karıştırmak, karıştırmak, katmak; bulamak; çalmak. Ör.: yoğurt çalmak. Sum. 'to stir into liquid; to mix' Akk. marāsu "to mix". Türkçedeki 'dalga' sözcüğünün kökü bu Sumercedeki /da/ olabilir.

3.5.4.1.2. d > t

Sumerce Ses ve Hece Değeri	Türkçe	
dab KU dab ₅	tap ³⁸⁴ tapla – (DLT, III, 293) tapış (DLT, I, 367) tapu (?)	>ele geçirmek; tutmak; bağlamak; seçmek; sarmak, kaplamak; kabul etmek, sorumluluğunu almak; razı olmak. Sum. 'to seize, take, hold; to bind; to envelop, overwhelm; to choose (by extispicy); to accept; to take charge of ' Akk. sahāpu; tamāhu; kamū; şabātu

³⁸² Örneğin, *yoğurt çalmak* derken damızlık yoğurdun süte karıştırılması söz konusudur. Bir şeyin tadının başka bir şeye çalması da yine tadın karışması ile ilgilidir.

³⁸³ Uygur Türkçesinde çal- 'çalkalamak' olarak geçmektedir. Bkz. **Türk Lehçeleri Sözlüğü**, genel ağ sürümü, TDK, 16 Ekim 2014.

³⁸⁴ Türkçede "tapmak" fiili birden çok anlam barındırır. Bunlardan birisi *bulmak* yani ele geçirmektir. DLT'de tapuldu تپلدى "tapuldu neğ = nesne bulundu" (DLT, II., 3:5,7,9.) örneği vardır. Altay Türkçesinde *tap-* fiili "bulmak; kazanmak, elde etmek" anlamlarına gelmektedir. Yine *tañ-* eylemi de "bağlamak" anlamına gelmektedir. Bunların dışında *tal* (isim) kökünden geldiği belli olan *talda-* fiili "özenle seçmek, seçmek" anlamlarına gelmektedir ki bunun EPSD'nin verdiği İngilizce "to choose (by extispicy) = bir kehanete dayanarak seçmek" tanımı ile bağlantılı olduğu akla gelmektedir. Çünkü Altay Türkçesinde *tay-* "kurban etmek" anlamındadır; *tarma* ise "büyücülük"... Altay Türkçesinde geçen örnekler için bkz. Naskali, Duranlı, Baskakov, Toşçakova, 166, 167, 168, 169 ve 171.

Sumerce Ses ve Hece Değeri	Türkçe	
du KAK du ₃ (ru ₂)	tut –	>tutmak, iş (tutmak). Bunun örneği Mersinde görülür: ÖR. “Enderede (orada) ne dutaň (yapıyorsun) ? ” derler. Sum. "to build, make; to do, perform" Akk. banû; epēšu

Sumerce Ses ve Hece Değeri	Türkçe	
dud LU ₂ ×NE 	tut– güreş tut – tut(uş)– did(iş)– tutuş – (Bkz. DLT, II, 88-27.)	>saldırmak, dalaşmak; dövüş çekişme; tartışmak >köpekleri saldırmaya kışkırtan ünlem: tut! Sum.: du ₁₄ ; du ₁₇ "combat, strife, discord, quarrel" Akk. şaltu
dul U.TUG ₂ 	tul– (DLT, Dizin, 650) tül dulda	>kapamak >örtü >kuytu yer Sum. ‘cover’ Akk. katāmu

3.5.4.2. Söz Sonu Ses Denklikleri

3.5.4.2.1. d > ş

kad KAD kad ₄	kaş(ı-n)–	>kaş(ı-n)mak; -e bağla(n)mak Sum. ‘to itch; bind together’ Akk. harāsu
---	-----------	--

3.5.4.2.2. g > ŝ

niĝgig ³⁸⁵ GAR.GIG 	kargış kargak (DLT, Dizin, 268.)	>lânet, beddua, ilenme >kem, kötü şey, bela Sum.: niĝ2-gig "that which is bad, forbidden; evil" Akk. ikkibu; lemnûtu
---	--	---

3.5.4.3. Doğrudan Görülebilen Denklikler

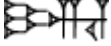

daĝal GA ₂ ×AN daĝal; dam-gal; di-am-ga-al; da-ma-al	dāĝa- (Türkm.Tr.) ³⁸⁶ daĝ(ıl/ıt)- (Tr.) tar- (DLT, III, 180.)	>daĝıtmak, yaymak, daĝılmak, genişlemek >en, genişlik Sum.: "(to be) wide; width, breadth" Akk. rupšu
---	--	--

kad KAD kad ₅	kat-	>baĝlamak; toplama(n)mak ³⁸⁷ ; bir araya getirmek Sum. 'to tie; gather' Akk. harādu;; kaşāru
--	-------------	--

³⁸⁵ Sumerce'de niĝgig ses değeri verilen kelime GAR.GIG biçimindedir. Fakat madde başı dizinde niĝgig olarak geçmektedir. *Kötü şey* karşılığı Akadcada *lemuttu(m)*, *lemuntu(m)* biçimindedir. Arapça kökenli olduğu bilinen lanet kelimesi herhalde bundan türemedir. "**niĝgig** 'Bad Thing / **kötü şey**' (89x: Ur III, Old Babylonian) wr. niĝ2-gig "that which is bad, forbidden; evil" Akk. ikkibu; lemnûtu": Bkz. ePSD, **Pensilvanya Üniversitesi Sumerce Sözlüğü**, 27.02.2015, 01:40; "Akadca *lemuttu(m)*, *lemuntu(m)* biçimindeki kelime *Asurca*'da genelde *lamuttu(m)* 'evil, wickedness' [ĤUL- ; MUNUS. ĤUL] olup sıklıkla çoğul geçer ki 'kötü niyetin, sözün ve fiilin' bu çoğul şekli **le/amnē/ātu** yazılır. Aynı *Eski Babilce*'de (OB): **lennēti** şeklindedir." : Bkz. **A Concise Dictionary of Akkadian**, Jeremy Black, Andrew George, Nicholas Postgate (drl.), 2.Düzeltilmiş Baskı, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2000, 180; Pensilvanya Üniversitesi Sözlüğünde **niĝ** okuma değeri verilerek başlatılan sözcükteki bu işaret ETCSL'de **GAR** başlığında ĝar, ni₃, niĝ₂, ninda, nindan, ŝa₂ karşılıklarıyla sıralanmıştır. <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/edition2/signlist.php>, 24 Şubat 2015. Ayrıca 11. yüzyıl Hakasçasında kargış sözü karga:ĝ biçiminde geçer. Bundan başka Sumercede büyü/sihir, hile, aldanma gibi anlamları barındıran farklı kelimeler de bu GAR ile başlamaktadır. /karga:ĝ/ için bkz. Sir Gerard Clauson, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, London: Oxford University Press, 1972, 653.

³⁸⁶ www.tdk.gov.tr > Sözlükler / Türk Lehçeleri Sözlüğü, 8 Ağustos 2015.

³⁸⁷ 'Katmak' fiili ayrıca Mersin'de hayvanları birleştirmek, çiftleştirmek anlamında da kullanılır.

Iri I.RI 	iri	>iri, büyük, cüsseli Sum. "(to be) high" Akk. šaqûm
zag ZAG (zā3)	sağ	>sağ (yan), sağ taraf. Sum. "arm; shoulder; side; border, boundary, district; limit; right side, the right" Akk. ahu; idu; imittu; ishu; mişru; pāṭu
zi ZI 	sil-	>silmek, Sum. "to cut, remove; to erase" Akk. baqāmu; barāšu; naṭāpu; nasāhu
zig ZI zig ₃ (zi)	çık- sık- ÖR:(Tüfek) <i>sıkmak</i>	>çıkılmak, çıkarmak, artmak, toplamak, bir araya getirmek, yükseltmek, şişmek, tüketmek, harcamak. Sum. "to issue; to levy, raise, muster; to swell; to expend; to rise" Akk. dekû; gapāšu; tebû; şītu
zubud HA@t.HA zubud ^{ku} ₆	şaput	şaput balığı (Güneydoğu Anadolu'da) Sum. "a fish" Akk. zubuttû
zu gaz KA GUM×ŞE zu ₂ gaz zu gu KA KA×GAR zu ₂ gu ₇	sakız (?)	>çığnemek, Sum. "to chew" Akk. gaşāšu Sum. "to chew" Akk. ?

<p>ku KU </p>	<p>kunNa³⁸⁸ – kulna– kısırak yavru doğurmak (DLT, III, 92, 302) ko –</p>	<p>>yumurtlamak, doğurmak; yavrulamak >koymak. Sum. ‘to place, lay (down), lay eggs; to spread, discharge’ Akk. nadû; uşşu</p>
<p>kala'a KA.LAL.A (ka-la₂-a)</p>	<p>kalan</p>	<p>>bakiye, artan, kalan Sum. ‘remainder’ Akk. ?</p>
<p>šuš₂ ŠU₂ šuš, šu₄ U </p>	<p>süs süs(le)–³⁸⁹ eşü– (DLT, III, 253) eşük (DLT, I, 14) (y)aşuk (DLT, I, 67:6) yaş– (DLT, III, 60:5) yaşmak</p>	<p>>örtmek, bürümek >bürgü, örtü >demir başlık >gizle(n)mek, sakla(n)mak >örtü >süs(le) – Sum. ‘to cover, to spread over’ Akk. katāmu(m) ‘giysi ile örtülü, kaplı; kaplamak, örtmek’... (Bkz. A Concise Dictionary of Akkadian (CDA), 153.)</p>
<p>šarag UD šarag</p>	<p>çalanğ چالنگ (DLT, Dizin, 132; III, 371) “çalanğ yer = yanmış gibi siyah, ot bitmeyen, çorak yer” Çokra– (DLT, Dizin, 156)</p>	<p>>çorak, kuru >kaynamak Sum. ‘to dry out’; dry</p>

³⁸⁸ Mersin’de kunnamak veya kunlamak: yumurta çıkarmak; doğurmak anlamında kullanılır.

³⁸⁹ Süslemek, anlam derinliğiyle ele alındığında bir şeyi giydirmek veya bezemek demeye geliyor ki bu İngilizcedekiyle karşılaştırınca daha iyi görülebiliyor. (İng.) *to dress*: hem süslemek hem giysi giydirmek veya giysi ile örtmek.

tab TAB tab	tapan	>sürülen ve ekilen toprağı düzlemek için kullanılan araç. (Mersin’de) >düzeltilmek, düzlemek. Sum. "to flatten" Akk. sapānu
---	--------------	--

tu HI×BAD tu ₇	to (DLT, Dizin, 629.)	> Bulamaç gibi pişirilen bir un. Sum. "soup, broth" Akk. ummaru
---	---------------------------------	---

3.5.4.4. Kolay Görülemeyen Denklikler

Aşağıdaki söz denkliklerinin zor görülmesinin nedeni Sumerce sözün hece değerlerine verilen okuma değerlerinin farklı oluşudur.

dağal GA ₂ ×AN dağal	kiñ (DLT II, 358) ³⁹⁰ gen (Az.Tr.) giN (Başkurt Tr.) keN (Kaz. Tr.) keN (Kırg. Tr.) keng (Özb. Tr.) kiN (Tatar Tr.) gĪN (Türkm.Tr) kAN (Uyg.Tr.) ³⁹¹ gen(iş) (Tr.)	> geniş(lemek); dağıtmak, yaymak, dağılmak, >en, geniş(lik) Sum.: "(to be) wide; width, breadth" Akk. ruşu
--	---	---

dab KU dab ₅	kuçak (DLT, I, 382) kuçakla – (DLT, I, 338) ku(ş)at – ku(ş)an – kuC-ak	>ele geçirmek; tutmak; bağlamak; sarmak, kaplamak. Sum. ‘ to seize, take, hold; to bind; to envelop, overwhelm; to choose (by extispicy); to accept; to take charge of ’ Akk. sahāpu; tamāhu; kamû; şabātu
---	--	---

³⁹⁰DLT’de geçen kiñür- “genişletmek” kelimesi Türkiye Türkçesindeki “ganırtmak” olmalıdır. Kiñür için bkz.: DLT, III, 392. Sumercedeki “GA₂.AN “ gövdesinin GA₂ hecesinin ĝa₂ ve ĝe₂₆ okunuş değerleri de bulunur. Bu değerlerle sanki Uygur Türkçesine daha yakındır. GA₂ hecesinin okunuşları için bkz. <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/edition2/signlist.php>, 8 Ağustos 2015.

³⁹¹ Bu sözcük bir tek Türkiye Türkçesinde ek (-iş eki) almış. Diğer Türk dillerinde KAN kökü sabittir. Bkz. www.tdk.gov.tr > Türk Lehçeleri Sözlüğü, 8 Ağustos 2015.

numun i'i KUL UD.DU numun e3	kuluçka gurk	>yavruya yatma(k). Çiftleşmek isteyen hayvanlar için kullanılan <i>kuraksamak</i> da aynı kökten olmalıdır. Sum. "to multiply" Akk. ? Herhalde Farsça <i>numune</i> sözcüğü bu kökten geliyor ve Akadcadan alıntıdır.
--	-------------------------------	---

te TE 	ten	>ten, deri, katman, zar. Sum. "membrane" Akk. šišītu.
--------------------------------	------------	---

tub HUB₂ tu ₁₁ (tun ₂)	tuplav (Kzk. Tr) tuplau (Tatar Tr.)³⁹² topla- tÜmsek	. >toplamak; yığmak Sum. "to heap up; to strike down" Akk. hatû; kamāru
--	--	--

tub HUB₂ tu ₁₁ (tun ₂)	hÜĜ- hÜYük	. >hüĝmek, toplamak; yığmak Sum. "to heap up; to strike down" Akk. hatû; kamāru
--	-----------------------------	--

³⁹² Türk Lehçeleri Sözlüğü, www.tdk.gov.tr, 14 Ağustos 2015.

SONUÇ

İmkân dâhilinde erişilebilen mevcut kaynakların taranıp gözden geçirilmesiyle ortaya konulan bu çalışmada, Sumerli ve Türk kültürlerinin arasındaki ilişki sorgulanmış; bu bağlamda daha önce yapılan çalışmaların açığa çıkardığı ortak veya benzer öğelerin üstüne Arkeoloji, Antropoloji veya Dil Biliminin yardımıyla yenilerinin eklenebileceği görülmüştür.

Türk adının kayıtlarda bulunabildiği tarihten sonrası için Türk kültürü kapsamında değerlendirilen malzemenin bir kısmı, karşılaştırılan iki kültür arasındaki en az 1500 yıllık zaman farkına rağmen Sumerli kültüründe görülebilmektedir. Tarihi ve kültürel ilişkiye ışık tutabileceği görülen bulgular kimi zaman denkliği ifade edebilecek düzeydeyken kimi zaman benzerlikten öte geçmez. Söz konusu benzerlik veya denklik ilişkisi yalnızca kelimelerle ve görünüşleri itibarıyla bir dönemin heykelleriyle sınırlı olmayıp dilbilgisini, ünvanları, yapı temellerini, yaşam algısını ve evren algısını da kapsamaktadır.

Sumer ve Türk kültürlerinin mukayesesiyle çıkan sonuçlar arasında yönetimle ilgili olarak Orhun Kitabelerinin muhtelif yerlerinde geçen şad ile Sumercedeki ŞID, sengün ile sangu; inanç bakımından toplumlarca aynı değerlerde benimsenen Sumerce dingir ve Türkçe tengri; her iki dilde denk olup tabiat ruhlarını anlatan *ıdug*; Kalmukların, Buryatların ve Altaylıların evren anlayışında geçen kozmik dağ Sumer; asa topuzu veya sancak başlığı olarak kullanılan metal kurt başı; kubbeli yapılar ile çadırlar; kansız kurban geleneği, rütbeli kişilerin ölümünde insan adama geleneği gibi kültür öğelerinin yanısıra kelime ve dilbilgisi düzeyinde görülebilen bir takım dikkat çekici benzerlikler ve denklikler bulunur.

İki kültür arasındaki ilişki ilk kez sorgulanmıyor. Daha önceki yüzyılda bu konuda türlü yazılar yazıldı, fikirler sunuldu. Sumerlilerin Mezopotamya'nın yerlisi olmadıkları görüşü en baskın görüş oldu. Sumer Uygarlığını taşıyan kültür temellerinin coğrafyası sorgulandı. Fiziksel Antropolojinin yerini alan Genetik Bilimi, Adli Tıp Bilimi veya diğer bir isimle Nükleer Biyoloji alanlarında yapılan sınırlı sayıdaki çalışmanın verilerine bakılırsa B4 mtDNA'sı Güney Mezopotamya'nın gen bakımından Türkistan ve Doğu Asya bağlantısını ortaya koymaktadır. Bu değerle ilişkili olarak Moğolistan'ın kuzeyinde Egeyın Göl Vadisindeki MÖ 3. yy – MS 2. yy arasına tarihlenen mezarlardan çıkan iskeletlerde B4b³⁹³ dizininin %89'luk çoğunluğu oluşturduğu bilgisi mevcuttur. Gerçi ağırlıklı olarak J1page08 kesitinin yaklaşık 4 bin yıl önceki yerel bir yayılmaya işaret edip Irak'ın güneyindeki günümüz Arap nüfusunun Sumerliler ile aynı gen kodlarını paylaştığı ileri sürülmüştür. Fakat onun dışında Suriyedeki bir kaç mezardan çıkan malzemeyi değerlendiren başka bir çalışmayla Tibet'te Himalayalar'da, Pakistan'da görülen M4b1, M49, M61 genetik dizinlerine rastlanmıştır. Bu bulgular, yöntemi ve kapsamı tartışılabilir araştırmaların ortaya çıkardığı baskın değerler olmasa bile Mezopotamya'daki doğulu varlığının sürekliliğine dair bir delil oluşturur. Kaldı ki bahsi geçen doğu, ya Türklerin anayurtlarıyla kesişir ya en azından ona komşudur.

Türklerin anayurdu kabul edilen topraklar ve tarih boyunca etkide buldukları coğrafya değerlendirildiğinde bunun Sumerli kültür sahasıyla çakıştığı, hiç değilse onlara komşu olduğu görülür. Ortak coğrafyanın iklimi bir ölçüde ortak alışkanlıkları da belirleyeceğinden bu, iki kültür arasındaki ilişkinin varlığını sorgulamak için geçerli bir dayanak oluşturur.

Coğrafya elbette tek başına kültür temeli oluşturmaya yetmez. Onu işleyecek insan unsuru lazımdır. Bu noktada Sumer yurdu insanının da karışık bir etnik yapıda olduğu daha önce savunulmuştur. İnsanın sosyal yapısı zaten buna müsaittir. Bir de savaş, esaret, göç gibi zorlama durumlar göz önüne alınınca toplumların tek bir etnik yapıda olmasını ummamız gerekmiyor. Buna rağmen Sumerli kimliği sorgulanırken ilk olarak 19. yüzyıl bilgilerinin tartışıldığı Sumerlilerin İskit veya Turan kavmi

³⁹³ Christine Keyser-Tracqui, Eric Crubézy, Bertrand Ludes, Nuclear and Mitochondrial DNA Analysis of a 2,000-Year-Old Necropolis in the Egeyın Gol Valley of Mongolia, **American Journal of Human Genetics**, Cilt 73(2): 2003, 258.

oldukları yönündeki yaklaşım Avrupa’da ırkçılığın yükselişe geçtiği bir dönemde gözden düşmüştür. Dil açısından yapılan değerlendirmelerde Ural-Altay dilleriyle Sumer dilinin benzerlikleri olduğu belirtilmiş ve Samî, Aryan, Hint Avrupalı tanımları bunun karşısında yer almıştır. Bir süre sonra çıkmaza giren Sumerli Kimliği meselesinde non-semitik yani *Samîlerden olmayan* tanımı ağırlık kazanmıştır. Böylece Dil Bilimleri ve geçen yüzyılların Antropoloji Bilimi yoluyla soruya genel olarak iki yönden yaklaşılmış, cevap aranmıştır. Bu döngüde Sumer Dili için artık yeni bir kavram bulunmuştur: *Isolated Language*. Yani, herhangi bir başka dille linguistik düzeyde akrabalık bağı olmayan dil. Gelinek noktada karşımıza çıkan bu yeni tanım, kolayca kabul edilecek türden değil ve üzerine eğilmeyi gerekli kılıyor.

Sumercenin Türk diliyle ilişkili olduğu şimdiye kadar Hinks, Oppert, Lenormant, Hommel, Woolley, Landsberger, Kramer, Tuna, Çeçen, Gökçek, Çığ, Gerey tarafından savunulmuş ve iki dil arasındaki denk veya benzer kelimeler sunulmuştur. Bulguların sözcük ağırlıklı olması tam bir bağ kurmaya yetmeyeceği yönünde eleştirilse bile kelime düzeyinde mukayeseye girişmek isabetli bir başlangıçtır. Çünkü eldeki bulgular, onlarınkini takip edecek çalışmalarda sözcükler üzerinden ses değişimlerini saptamaya yarayacaktır. Sonraki aşamada ise ses olayları sözcük birimleri (morphem) üzerinde de takip edilebilecektir. Kaldı ki benzerlikler veya denklikler yalnızca kelimelerle sınırlı değildir, buna dilbilgisi özellikleri de dâhildir.

Bir Türk atasözü şöyledir: *Söz uçar, yazı kalır*. Bunu sanki Sumerliler zamanında birileri söylemiş de arkasından yazı icat edilmiştir. Ne dâhice bir düşün yansımasıdır sözü kazımak! Böylece günümüze intikal eden çivi yazılı belgeler geçmiş zamanın toplumsal hafızasından çıkmış kavramlara erişmemizi sağlıyor. Dolayısıyla dün ve bugün arasında köprüler kuracak çıkarımlar yapmamıza imkân veriyor.

Sonuçta, Sumerlilerin durumu tıpkı imparatorlukların paylaştığı ortak kaderdeki gibi yönetici zümrelerin idaresinde gelişip sınırlarını aşan kurumsal bir yapı olarak değerlendirilebilir. Fakat ne olursa olsun Sumer ve Türk kültürü arasında yabana atılmayacak bir bağ olduğu aşikârdır.

KAYNAKÇA

- Abacı D (2010), Türkçede Kökler ve Ekler, *Kukun*, (Mersin, Türkçeyi Geliştirme ve Yayma Derneği Yayını) 1: 9.
- Akkermans PMMG, Schwartz GM (2003) *The Archaeology of Syria: From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies (ca. 16000-300 BC)* (Cambridge University Press, İngiltere).
- Alibekiroğlu S (2013) Türkçede Ön Seste Y, *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(1): 685-710.
- Al-Zahery N vd. (2011) In search of the Genetic Footprints of Sumerians: A Survey of Y-Chromosome and mtDNA Variation in the Marsh Arabs of Iraq, *BMC Evolutionary Biology*, 11(288): 1-15.
- Anthony DW (2012) *Horses, Ancient Near East and Pharaonic Egypt*, (John Wiley & Sons, Inc.)
- Aslan N (2006) “Iduk” Geleneğinin Anadolu’da Yaşatılan Bir Şekli (Etyemez Köyü Hak Salımı Âdeti), *TÜBAR Türklük Bilimi Araştırmaları XIX*: 245-256.
- Aslan N (2010) Kurt Motifinin Türk Menşesi Efsanelerindeki Anlamı Üzerine, *Millî Folklor* 22(87): 72-77.
- Aydın N (2000) *Sumerce Dilbilgisi* (Tekin Grafik Ofset Matbaacılık, Antalya).
- Badiny FJ (1973) New Lines for a Correct Sumerian Phonetics to Conform with the Cuneiform Scripts, *A Paper Read at the XXIXth International Congress of Orientalists* (University of Salvador, Buenos Aires, Argentina, Paris).
- Bahrani Z (2006) Race and Ethnicity in Mesopotamian Antiquity, *World Archaeology* 38(1): 48-59.
- Barton GA (1917) *Archaeology and The Bible*, 2. Baskı (American Sunday-School Union, Philadelphia).

- Barton GA (1934) *Semitic and Hamitic Origins* (University of Pennsylvania Press, Philadelphia).
- Baykara T (2002) Türklüğün En Eski Zamanları, *Türkler Ansklopedisi* (Yeni Türkiye Yayınları, Ankara) 1: 277- 307.
- Behr W (1994) Review of S. V. Beyer: The Classical Tibetan Language, *Oriens - Milletlerarası Şark Tetkikleri Cemiyeti Mecmuası - Journal of the International Society for Oriental Research* 34: 557-563.
- Berber O (2012) Kalmuk Adı Üzerine Bazı Değerlendirmeler, *AVİD Avrasya İncelemeleri Dergisi* 1(2): 47-62.
- Bernard A (2004) *History and Theory in Anthropology*, (Cambridge Üniversitesi Yayını, İngiltere).
- Biggs RD (2005) Medicine, Surgery, and Public Health in Ancient Mesopotamia, *Journal of Assyrian Academic Studies*, 19(1): 1-19.
- Bilgiç E (1963) Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An'anesi, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 21(3-4):103-119.
- Black J (1998) *Reading Sumerian Poetry* (Athlone Press, London).
- Black J, George A, Postgate N (2000) *A Concise Dictionary of Akkadian*, 2. (Düzeltilmiş) Baskı, (Harrassowitz Verlag, Wiesbaden)
- Bonnefoy Y (1993) *Asian Mythologies*, İngilizce'ye çeviren: Wendy Doniger vd., İngilizce 1. Baskı, (University of Chicago Press, Chicago).
- Booth AJ (1902) *The Discovery and Decipherment of the Trilingual Cuneiform Inscriptions*, (LONGMANS, GREEN, AND CO, London-New York-Bombay).
- Brentjes B (1998) Graves and Rituals in the Central Asian Steppes in the First Millenium BC, *AION*, 58(3-4): 533-546.
- Cathcart KJ (2011) The Earliest Contributions to the Decipherment of Sumerian and Akkadian, *Cuneiform Digital Library Journal* 1: 1-12.
- Çay A, Durmuş İ (2002) İskitler, *Türkler Ansiklopedisi* I:861-893
- Çeçen S, Gökçek LG (2005) Sumercede Kültür Tarihimize Dair İzler, *Toplumsal Araştırmalar Dergisi* 1(1): 1-7.

- Charles C, Bunsen J (1854) *Outlines of the Philosophy of Universal History Applied to Language and Religion*, Volume I (Longman, Brown, Green ve Longmans, London).
- Chiera E (1932) The Early Inhabitants of Mesopotamia, Review of Mesopotamian Origins: The Basic Population of the Near East by Ephraim A. Speiser, *The Journal of Religion* 12(1): 116-117.
- Çiğ Mİ (1994) Sumerlilerden Yahudilik, Hristiyanlık ve Müslümanlığa Ulaşan Etkiler ve Din Kitaplarına Giren Konular, *Belleten* LVIII(223): 684-725.
- Çiğ Mİ (2014) *Sumerliler Türklerin Bir Koludur: Sumer – Türk Kültür Bağları*, Hadiye Yılmaz (ed.), 3. Basım (Kaynak Yayınları, İstanbul).
- Clauson SG (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* (Oxford University Press, London).
- Comas D vd., (1998) Trading Genes Along the Silk Road: mtDNA Sequences and the Origin of Central Asian Populations, *The American Journal of Human Genetics* 63: 1824–1838.
- Cooper JS (1991) Posing The Sumerian Question: Race and Scholarship in the Early History of Assyriology, *Aula Orientalis* 9: 47-66.
- Crawford H (2010) *Sumer ve Sumerliler*, çev. Nihal Uzan, 2. Baskı (Arkadaş Yayınları, Ankara).
- Crawford VE (1960) "The Third Millenium B.C. [Art of the Ancient Near East]." *Metropolitan Museum of Art Bulletin*, New Series, 18(8): 245-252
- Cunningham G (2007) *Deliver Me from Evil: Mesopotamian Incantations - 2500-1500 BC* (Editrice Pontificio Instituto Biblico, Roma).
- Çoruhlu Y (2002) *Türk Mitolojisinin Anahatları*, (Kabalıcı Yayınevi, İstanbul).
- Demirel FA (2011), Türkiye Antropolojisinin Tarihçesi ve Gelişimi Üzerine, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 3(4): 128-134.
- Dirlik N (2012) *The Tholos Tombs of Mycenaean Greece*, Master's Thesis in Classical Archaeology and Ancient History (Uppsala University, Sweden).
- Doubleday V (2005) The Frame Drum in the Middle East: Women, Musical Instruments and Power, *Ethnomusicology: A Contemporary Reader*, Jennifer C. Post (drl.), First Edition, Routledge, New York) 109-134.
- Durmuş İ (2012) *İskitler*, 4. Baskı (Akçağ Yayınları, Ankara).

- Wright JE (2000) *The Early History of Heaven* (Oxford University Press, New York).
- Edzard DO (2006) *Sumerian Grammar*, (Society of Biblical Literature, Atlanta).
- Eliade M (2003) *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi: Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına*, çev. Ali Berktaş, Cilt I (Kabalcı Yayınları, İstanbul).
- Eratalay S (2008) Sumerce ve Türkçede Ad Durum Ekleri, *Dil Karşısında Dil: Örneklerle Karşılaştırmalı Dilbilim*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Van) 7-25.
- Ercilasun AB (2004) *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi* (Akçağ Yayınları, Ankara).
- Ergin M (2011), *Orhun Abideleri*, 45. Baskı (Boğaziçi Yayınları, İstanbul).
- Evans JM (2012) *The Lives of Sumerian Sculpture – An Archaeology of the Early Dynastic Temple* (Cambridge University Press, Cambridge).
- Farber W (1995) *Witchcraft, Magic and Divination in Ancient Mesopotamia, Civilizations of the Ancient Near East*, Jack M. Sasson (drl.), Volume III, (Charles Scribner's Sons, New York) 1895-1909.
- Field H (1929) *The Field Museum-Oxford University Expedition to Kish, Mesopotamia 1923-1929* (Field Museum Of Natural History, Chicago).
- FitzGerald TE (2004) *The Ecumenical Movement: An Introductory History* (Praeger Publishers, USA).
- Frankfort H (1948) *Kingship and The Gods / A Study of Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society & Nature* (The University of Chicago Press, Chicago ve London).
- Foxvog DA (2011) *Introduction to Sumerian Grammar* (University of California, USA).
- Gadd CJ, M.A. (1924) *A Sumerian Reading Book* (Clarendon Press, Oxford).
- Galpin FW (1937) *The Music of the Sumerians and Their Immediate Successors Babylonians & Assyrians* (London Cambridge University Press, İngiltere).
- Gerey B (2005) *5000 Yıllık Sümer-Türkmen Bağları*, 2. Baskı (IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul).
- Giddens A (1987) *The Nation-State and Violence: Contemporary Critique of Historical Materialism*, Volume 2 (University of California Press, Berkeley, Los Angeles).

- Gökalp Z (1995) *Türk Medeniyeti Tarihi*, 2. Baskı, (Toker Yayınları, İstanbul).
- Gökçek LG (2015) *Asurlular*, (Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara).
- Gökhan İ (2014) Memlûk Devleti'nde Askerî Kölelik Hukuku, *Nevşehir Barosu Dergisi* 1(1): 133-161.
- Gosden C (2006) Race and Racism in Archaeology: Introduction, *World Archaeology*, 38(1): 1-7.
- Günay Ü, Güngör H (2009) *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, Rağbet Yayınları, İstanbul).
- Gündüz M (2012) The Origin of Sumerians: Re-Evaluation Following Remarkable Excavations at Turkmenistan Gonur Tepe and Other Sites, *Advances in Anthropology* 2(4): 221-23.
- Hall HR, AM, AFS (1913) *The Ancient History Of The Near East From The Earliest Times To The Battle Of Salamis* (Methuen & Co. Ltd., London).
- Hall HR, Litt D (1930) *A Season's Work at Ur, Al-'Ubaid, Abu Shahrain-Eridu and Elsewhere: Being an Unofficial Account of the British Museum Archaeological Mission to Babylonia 1919* (Methuen & Co. Ltd., London)
- Harper RF (1893) The Decipherment of the Assyrio-Babylonian Inscriptions I, *The Biblical World* 1(4): 294-297.
- Hatipoğlu V (1979) Türk Tarihinin Başlangıcı, **Türkoloji Dergisi**, (Ankara, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayını), 8(1): 29-52.
- Hayes JL (1990) *A Manuel of Sumerian Grammar and Texts* (Undena Publications, Malibu).
- Hayes JL (1999) *Sumerian*, 2. Baskı (Lincom Europa, München).
- Hiebert FT, Kurbansakhatov K vd. (2003) *A Central Asian Village at the Dawn of Civilization, Excavations at Anau, Turkmenistan* (University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia).
- Hommel F (1886) The Sumerian Language and Its Affinities, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, New Series 18(3):351-363.
- Hoogveen JS (1989) Mycenaean Thrace from the Fifth till the Third Century B.C. - A Summary, *Thracians and Mycenaeans - Proceedings of Fourth International Congress of Thracology*, Alexander Fol, Jan Best and Nanny

de Vries (drl.) (E. J. Brill, Terra Antiqua Balcanica, Sofia – Leiden) 181-190.

<http://ctle.pau.edu.tr>

<http://dergiler.ankara.edu.tr/>

<http://dictionary.reference.com>

<http://dx.doi.org>

<http://ePSD.museum.upenn.edu>

<http://etcsl.orinst.ox.ac.uk>

<http://oracc.museum.upenn.edu>

<http://turkoloji.cu.edu.tr>

<http://www.columbia.edu>

<http://www.dergikaradeniz.com>

<http://www.hunmagyar.org>

<http://www.jaas.org>

<https://depts.washington.edu/>

<https://oi.uchicago.edu/>

<https://openaccess.leidenuniv.nl/>

İnan A (2013) *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 7. Baskı, (Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara).

Jacobsen T (1977) Mesopotamia, *The Intellectual Adventure of Ancient Man*, H. A. G. Frankfort, Henri Frankfort, John A. Wilson, Thorkild Jacobsen, William A. Irwin (drl.), First Phoenix Edition (The University of Chicago Press, Chicago ve London) 125-219.

Jagersma AH (2010) *A Descriptive Grammar of Sumerian*, Doktora Tezi, Leiden University.

Johnston C (1893) The Sumero-Akkadian Question, *Journal of the American Oriental Society* 15: 317-322.

Kafesoğlu İ (2011) *Türk Milli Kültürü*, 32. Basım (Ötüken Yayınları, İstanbul).

Karamürsel A (2002) Türklerde Mezar Geleneği, *Türkler Ansiklopedisi* III: 122-128.

Kaşgarlı M (2013) *Divanü Lügait'it Türk*, Besim Atalay (çev.), 6. Baskı (Birleştirilmiş Birinci Baskı), Cilt I, (TDK Yayınları, Ankara).

- Katz D (2008) Sumerian Funerary Rituals in Context, Performing Death, *Social Analyses of Funerary Traditions in the Ancient Near East and Mediterranean*, 2. Baskı, Nicola Laneri (drl.), Oriental Institute Seminars No.3 (The Oriental Institute, Chicago).-
- Kharkov VN, Khamina KV, Medvedeva OF, Simonova KV, Eremina ER, Stepanov VA (2014) Gene Pool of Buryats: Clinal Variability and Territorial Subdivision Based on Data of YChromosome Markers, *Russian Journal of Genetics* 50(2): 180-190.
- Kınal F (1969) Çivi Yazısının Doğuşu ve Gelişmesi, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)* 12: 1-16.
- Koca S (2010) *Türk Kültürünün Temelleri-II*, 3. Baskı (Kültür Yayınları, Ankara).
- Koçak K (2015) *Bozkır Türk Kültür Tarihinin Kaynakları*, 1. Baskı, (Kömen Yayınları, Konya).
- Kramer SN (1962) Cultural Anthropology and the Cuneiform Documents, *Ethnology* 1(3): 299-314.
- Kramer SN (1963) *Sumerians: Their History, Culture and Character* (The University of Chicago Press, USA).
- Kramer SN (2001) *Sumer Mitolojisi*, çev. Hamide Koyukan (Kabalıcı Yayınevi, İstanbul).
- Kramer SN (2002) *Sumerliler*, çev. Özcan Buze (Kabalıcı Yayınevi, İstanbul).
- Landsberger B (1943) Sumerliler, Mebrure Osman Tosun (çev.), *Ankara Üniversitesi DTCTF Dergisi*, 2(5): 89-102.
- Langdon S (1911) *A Sumerian Grammar and Chrestomathy with a Vocabulary of the Principal Roots in Sumerian and a List of the Most Important Syllabic and Vowel Transcriptions*, (Librairie Paul Geuthner, Paris).
- Langdon S (1924) *Excavations at Kish-Expedition to Mesopotamia* (Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris).
- Loon MV (1971) Review of Sredniaia Aziia i Drevnii Vostok"Central Asia and the Ancient Orient" by Vadim Mikhailovich Masson, *Journal of Near Eastern Studies*, 30(3): 226-232.

- Lutz HF (1927) Sumerian and Anthropology, *American Anthropologist*, New Series, 29(2): 202-209.
- Lyon DG (1896) A Half Century of Assyriology, *The Biblical World*, 8(2): 125-142.
- Masson VM (1998) *Altyn Depe*, çev. Henry N. Michael (The University Museum - University of Pensilvanya, Philadelphia).
- McIntosh JR (2005) *Ancient Mesopotamia-New Perspectives* (ABC-CLIO, California).
- Melyukova AI (1995) Scythians of Southeastern Europe, *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age* (Zinat Press, Berkeley).
- Michalowski P (1991) Charisma and Control: On Continuity and Change in Early Mesopotamian Bureaucratic Systems, *The Organisation of Power: Aspects of Bureaucracy in the Ancient Near East*, Robert D. Biggs ve McGuire Gibson (drl.), Gözden geçirilmiş 2. Baskı (The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago – Illinois).
- Minorsky V (2008) *Hudûdü'l – Âlem Mine'l Meşrik İle'l Magrip*, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, (Kitabevi Yayınları, İstanbul).
- Moore A (1998) *Cultural Anthropology: The Field Study of Human Beings*, 2. Baskı, (Collegiate Yayını, San-Diego- California).
- Naskali EG, Butanayev V, İsin A, Şahin E, Şahin L, Koç A (2007) *Hakasça - Türkçe Sözlük*, (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara).
- Naskali EG, Duranlı M; Baskakov NA, Toşçakova TM (1999) OYROTSKO-RUSSKIY SLOVAR'ından Genişletilmiş *Altayca-Türkçe Sözlük* (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara).
- Nicholson S (1996) *Shamanism*, 6. Baskı, (The Theosophical Publishing House, USA).
- Nissen HJ, Damerow P, Englund RK (1993) *Archaic Book Keeping/Early Writing and Techniques of Economic Administration in the Ancient Near East*, çev. Paul Larsen (The University of Chicago Press, Chicago ve London).
- Ögel B (2014) *Türk Mitolojisi*, I. Cilt (Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara).
- Onay İ (2013) İslamiyetten Önce Türklerde Ölüm Anlayışı ve Defin Yöntemleri, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi* 7: 232-244.

- Oppenheim AL (1977) *Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization* (Erica Reiner'in Elden Geçirdiği Baskı), (The University of Chicago Press, Chicago-London).
- Özcan H (2004) Bektaşilikte Dört Kapı Kırk Makam, *Journal of Turkish Studies* 28(1): 241-245.
- Poebel A (1914) Grammatical Texts, *The University Museum Publications of the Babylonian Section* Volume VI, No. 1 (The University of Pennsylvania, Philadelphia).
- Potts DT (1997) *Mesopotamian Civilisation*, (The Athlone Press, London).
- Prince JD (1904) The Vocabulary of Sumerian, *Journal of the American Oriental Society* 25: 49-67.
- Prince JD (1908) Materials for a Sumerian Lexicon with a Grammatical Introduction (J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig).
- Prince JD (1915) The Pronouns and Verbs of Sumerian, *Proceedings of the American Philosophical Society* 54(216): 27-46.
- Prince JD (1919) Phonetic Relations in Sumerian, *Journal of the American Oriental Society, American Oriental Society* 39: 265-279.
- Quattrocchi U, (2012) *CRC World Dictionary of Medicinal and Poisonous Plants: Common Names, Scientific Names, Eponyms, Synonyms, and Etymology* (CRC Press Tylor&Francis Group LLC).
- Rawlinson HC (1848) The Persian Cuneiform Inscription at Behistun, Decyphered and Translated; with a Memoir on Persian Cuneiform Inscriptions in General, and on That of Behistun in Particular, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* (Cambridge University Press, <http://www.jstor.org/stable/25581217>, 23.02.2014, 12:39).
- Rhine S (1993) Skeletal Criteria for Racial Attribution, *NAPA Bulletin 13 - Race, Ethnicity and Applied Bioanthropology*, Claire C. Gordon (drl.), American Anthropological Association, 13: 54-67.
- Richardson SFC (2011) Mesopotamia and the New Military History, *Recent Directions in the Military History of the Ancient World*, Lee L. Brice ve Jennifer T. Roberts (drl.) (Regina Books, California) 11-52.

- Roux JP (1999) *Altay Türklerinde Ölüm*, çev. Aykut Kazancıgil, 1. Basım, (Kabalıcı Yayınevi, İstanbul).
- Roux JP (2007) *Türklerin Tarihi: Pasifikten Akdenize 2000 Yıl*, çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan Özcan, 3. Baskı (Kabalıcı Yayınevi, İstanbul).
- Rysbaeva GK (2010) Türk Halklarında Ay ve Güneşe Tapma, *Karadeniz (Black Sea) Üç Ayda Bir Yayınlanan Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi* 2: 141-144.
- Schmökel H (1971) Sumer Dini, çev. ve açıklayan: Mehmet Turhan Özdemir, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19(1): 197-217.
- Schmökel H (1973) Sumer Dini II, çev. ve açıklayan: Mehmet Turhan Özdemir, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21(1): 367-390.
- Şenel A (2014) *Siyasal Düşünceler Tarihi*, Kısaltılmış ve Gözden Geçirilmiş 5. Basım, (Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara).
- Smith AD (2010) *Milli Kimlik*, Bahadır Sina Şener (çev.), 6. Baskı (İletişim Yayınları, İstanbul).
- Soltysiak A (2006) Physical Anthropology and the “Sumerian Problem”, *Studies in Historical Anthropology*, 4(2004): 145 – 158.
- Speiser EA (1930) *Mesopotamian Origins: The Basic Population of the Near East* (University of Pennsylvania Press, Philadelphia).
- Szarzyńska K (1994) Archaic Sumerian Tags, *Journal of Cuneiform Studies* 46: 1-10.
- Tekin T (2014) *Orhon Yazıtları*, 5. Baskı (Türk Dil Kurumu, Ankara).
- Tekin T (2003) *Orhon Türkçesi Grameri*, 2. Baskı, Mehmet Ölmez (yayımlayan), (Kitap Matbaası, İstanbul).
- Tekin T, Ölmez M (2003) *Türk Dilleri - Giriş*, (Simurg Yayınları, İstanbul).
- Thomas R (2002) Herodotus in Context: Ethnography, Science and the Art of Persuasion, Cambridge University Press, İngiltere).
- Thomsen ML (1984) *The Sumerian Language - An Introduction to Its History and Grammatical Structure*, 3. Baskı (Akademisk Forlag, Copenhagen).
- Tobler AJ (1950) *Excavations at Tepe Gawra, Volume II* (University of Pennsylvania Press, ABD).
- Tosi M, Shahmirzadi SM, Joyenda MA (1992) The Bronze Age in Iran and Afghanistan-History of Civilisations of Central Asia, A. H. Dani, V. M.

- Masson (drl.), Vol. I - *The Dawn of Civilization: Earliest Times to 700 B.C.* (UNESCO Yayınları, Paris).
- Tosun M, Yalvaç K (1981) *Sumer Dili ve Grameri*, I. Cilt, (TTK Basımevi, Ankara).
- Tracqui CK, Crubézy E, Ludes B (2003) Nuclear and Mitochondrial DNA Analysis of a 2,000-Year-Old Necropolis in the Egyin Gol Valley of Mongolia, *American Journal of Human Genetics*, 73(2): 247-260.
- Tuna ON (2011) *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi ve Türk Dilinin Yaşı Meselesi*, 2. Baskı, (TDK Yayınları, Ankara).
- Turan O (2009) *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, 18. Baskı (Ötüken Yayınları, İstanbul).
- Üçyıldız CN (2015) 1950 Doğumlu, Üniversite Mezunu, Silifke, Mersin.
- Walter MN, Fridman EJM (2004) *Shamanism: An Encyclopedia of World Beliefs, Practices and Culture*, Volume I (ABC-CLIO, Inc., USA).
- Witas HW vd. (2013) mtDNA from the Early Bronze Age to the Roman Period Suggests a Genetic Link between the Indian Subcontinent and Mesopotamian Cradle of Civilization, *PLoS ONE* 8(9): 1-9.
- Woods C (2010) Introduction – Visible Language: The earliest Writing Systems, *Visible Language - Inventions of Writing in the Ancient Middle East and Beyond*, Christopher Woods vd. (drl.) (The Oriental Institute of Chicago University, ABD) 15-25.
- Woods C (2010) Object Descriptions Catalog No: 1-58, *Visible Language - Inventions of Writing in the Ancient Middle East and Beyond*, Christopher Woods vd. (drl.), (The Oriental Institute of Chicago University, ABD) 51-84.
- Woolley CL (2013) *Sumerians* (İlk baskı 1965, W.W. Norton&Company, Lexington, KY).
- www.biomedcentral.com
- www.cdli.ucla.edu
- www.dia.org/
- www.etymonline.com/
- www.jstor.org
- www.mfa.org/

www.tdk.gov.tr

Yablonsky LT (2010) New Excavations of the Early Nomadic Burial Ground at Filippovka, *American Journal of Archaeology* 114: 129-143.

Yazar T (2004) Türk Mimarisinde 'Kozmik Eksen' Tasarımları, *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu 2002, Bildiriler* (Ankara Üniversitesi DTCF Yayını, Ankara) 348-358.

Yolcu MA (2014) Babasız Gebelik Mitleri Bağlamında Türk Mitolojisinde Gök-Yer Dikotomisi ve Ana Tanrıça Kültürünün İzleri, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7(1): 70-92.

Zakar A (1971) Sumerian-Ural-Altaic Affiliations: Mridula Adenwala Durbin'in Yorumu, *Current Anthropology*, 12(2): 215-222.

EKLER

Ek 1: Gudea Heykeli

Kaynak: Crawford, Vaughn Emerson "The Third Millenium B.C. [Art of the Ancient Near East]."
Metropolitan Museum of Art Bulletin, New Series, v. 18, no. 8: (245-252)
April 1960, 251.

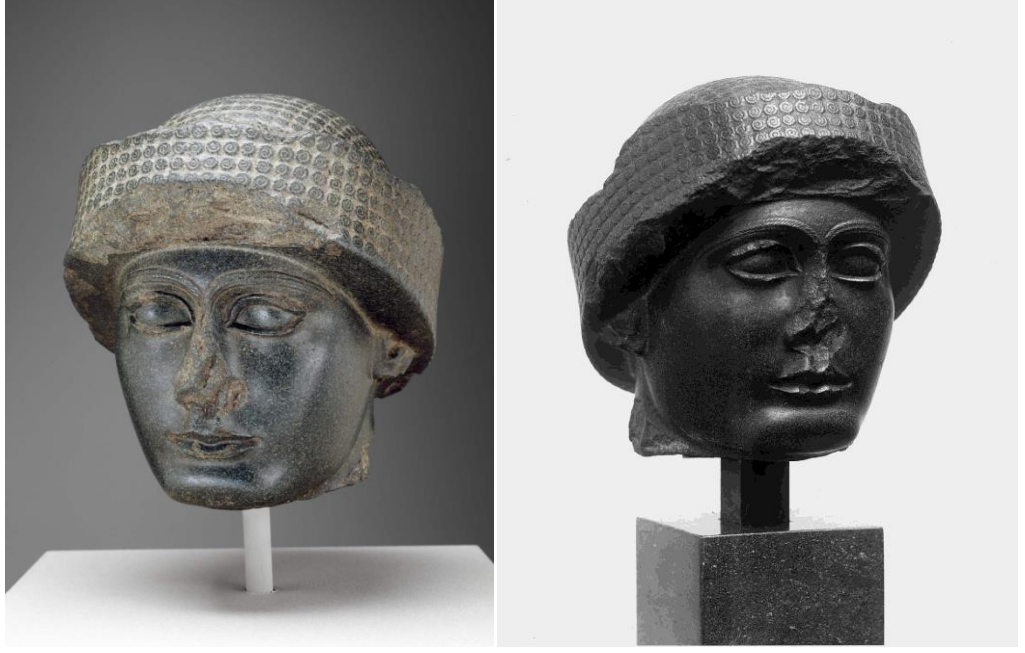
Ek 2: Silindir Mühür
2900–2334 B.C.

Kaynak: <http://www.mfa.org/collections/object/cylinder-seal-163748>

Ek 3: Silindir Mühür
3100–2900 B.C.

Kaynak: <http://www.mfa.org/collections/object/cylinder-seal-163755>

Ek 4: Gudea Heykeli Başı
2144-2124 B.C.

Kaynak: <http://www.mfa.org/collections/object/head-of-gudea-155973>

Ek 5: Gudea Heykeli, MÖ 2141 – 2122

Kaynak: <http://www.dia.org/object-info/71f61dce-2c53-4cf0-b5b4-6b298d395b3f.aspx?position=1>
Detroit Institute of Arts

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı-Soyadı: Oğuzhan ABACI
Uyruğu: T.C.
Doğum Yeri ve Tarihi: Mersin, 28.05.1977
Tel: (538) 8240177
E-posta: info@oguzhanabaci.com.tr
Yazışma Adresi: Esentepe M. Ozan S. Rüzgâr Apt. No. 3/16,
Nevşehir.

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Tarihi
Lisans Eğitimi	Anadolu Üniversitesi AÖF, İngilizce Öğretmenliği	2007
Ön Lisans	Kocaeli Üniversitesi Derbent MYO, Turizm Rehberliği	1998
Lise	İçel Hacı Ömer Sabancı Lisesi	1995

İŞ DENEYİMLERİ

Yıl	Kurum	Görev
2016-2002	Serbest Meslek	Turist Rehberliği
-----	-----	-----

YABANCI DİL İngilizce

YAYINLAR Abacı O, Aktaş Ü (1998) *Taşköprü'den Balaban'a* (İstanbul).